

ИЧЕНКО

ТОМ

I

РУХ

Б. ГРІНЧЕНКО

Т В О Р И

т. I

Р е д а к ц і я М. ГРІНЧЕНКОВОЇ

Вступна стаття акад. С. ЄФРЕМОВА

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Б. ГРИНЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

КНИЖКА ПЕРША

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Укрголовліт Ч. 1262 (16682)
Держтрест „Київ - Друк”,
1-ша фото-літо - друкарня
Зам. Ч. 721, тир. 3000.

H. Spivinski

ГРІНЧЕНКО.

I.

Бувають люди, яких можемо назвати не тільки витворами, але й творцями свого часу. Час поставив їх на дорогу; власне дав їм певний вихідний пункт; час показав їм тії болі, що на їх вони мають озиватися; час вложив їм у руки матеріял, з якого вони ліпитимуть свої витвори. Але ліплять вони з тієї глини часу *сами*, сами свідомо вибирають напрям од вихідного пункту вперед чи назад, і сами-ж ідуть наперекір часові, виліплюючи з наданого матеріялу те, що їм потрібно, а не те, чого вимагав би від їх всепотужний час. Вони ніколи не йдуть по лінії найменшого опору, а немов навмисне, з протесту, вибирають собі найтяжчу дорогу, найбільш терням закидану та перешкодами обставлену, і простують нею—куди?

Ти-ж керуй туди спокійно,
Де горить мета твоя—

відповідає один з найвиразніших представників такого типу людей, наш таки, український, письменник і громадянин, Б. Д. Грінченко. І коли за їхній вихідний пункт і за матеріял до їхньої роботи, за його якість винен час, то за напрям дороги, за вжиток того матеріялу несуть на собі повну відповідальність сами ті люди, із них же знов першим тут хочеться назвати згаданого допіру українського письменника і громадянина.

Біографію Грінченка можна вложити в кілька ординарних рядків, у кілька сухих дат. Але, звичайно, не в тих датах суть його життя, такого на внутрішній зміст багатого по-за всією бідністю позверхових даних. Справжня біографія Грінченка—то його невсипуща, безупинна, од першого виступу ще юнаком аж до останнього моменту, праця за-для рідного народу, його повсякчасна готовість душу свою положити за трудящий люд. Замість сухих хронологичних дат бачимо в цій біографії довгу низку живих праць, що ними проложив у житті свою путь Грінченко. Стане тут у ряд—і його педагогічна робота, і заходи коло розвитку рідного слова, і студіювання народньої словесности, й досліди над життям народнім, і популяризаторська робота, і громадська публіцистика, і красне письменство. Обставини тодішнього життя з Грінченка зробили письменника переважно, це був може перший у нас письменник-професіонал, і українському письменству найбільш оддає він своєї сили,—оддає і на боротьбу з перешкодами, і на безпосередню творчу роботу. Такий поділ мусів тоді бути, бо без першої не було-б і другої, бо годі було щось будувати, не розчистивши попереду ґрунту від того грузу, якого рясно накидало було наше національно-політичне лихоліття. І коли оця підготовча робота, ота боротьба з перешкодами й розчищування шляху занадто взяли сили й енергії у одного з найкращих наших робітників і розмірно менше лишили на другу половину його роботи, то винен тому час, за якого довелося йому працювати.

Обставини того часу занадто відомі, щоб на них довго треба було спинятись. Досить буде сказати, що з тридцятьох років своєї літературної й громадської діяльності—тільки 5 останніх років Грінченко менше міг віддавати сили своєї на безпосередню боротьбу за саме існування українського слова. Свій письменницький стаж, усеньке перше 25-ліття літературної діяльно-

сти, вибув він за найглухішої пори нашого громадського життя (1881—1905), коли багатьом опали були руки в зневір'ї, коли українство ледве дихало в пазурях двоногового петербурзького орла, а українське слово не тільки безсило корчилося в отих державних лабетах, але й занепало було в свідомості самих зневірених людей, що перше йшли йому на службу,—згадаймо тільки Костомарова, що як-раз на початку 80-х років упав аж до жахливої з національного погляду теорії «домашнього обиходу». Матеріал, як бачимо, життя давало дуже крихкий, і з його людям Грінченкового покоління довелося будувати підвалини новочасного українства. Базуючись на кращих традиціях українства й порвавши разом з наслідками розпачу й зневір'я, воно справді таки ті підвалини створило,—і як-раз од цього покоління починається та систематична праця і та боротьба, що кінець-кінцем довела до перемоги на національних позиціях. Чого це коштувало самим борцям—бачимо те з літературної спадщини Грінченка.

Грінченко, як письменник, вийшов з попереднього українського письменства, головним чином, із Шевченка,—принаймні сам він «Кобзаря» ставить за вихідний пункт своїх літературних шуканнів: «Кобзарь»,—писав про свої юнацькі роки Грінченко до історика української літератури О. Огоновського,—«зробивсь моєю евангелією. Я почав писати по-українському за раз же й писати усячину, починаючи з віршів та кінчаючи словарями»¹⁾). Звичайно, ця праця 14-літнього хлопця мала на початку характер шуканнів і мотиви та настрої Шевченка тільки показували певну в тих шуканнях дорогу й виводили його вже на справжню стежку літературного розвитку. Стрівся тут молодий юнак ще й з іншими впливами і потроху вибивається на помітну

¹⁾ Огоновський О.—Исторія литературы руской, ч. III в. 2. Львів, 1893, стор. 1153

літературну силу. «До 17 років,—згадує він у цитованому допіру автобіографичному листі до Огоновського,— я був зовсім самотній на своєму новому шляху і тільки вісімнадцятого року, не стерпівши своєї самотности..., вдався я з листом до д. Івана Левицького-Нечуя, пославши йому на зразок кілька своїх віршів... Він одіслав деякі мої вірші в «Світ» і там років 1881 та 1882 (як дізнався я з «Покажчика» М. Комарова) і були вони друковані під псевдонімом «Іван Перекотиполе». Він же направив мене й до д. Старицького, що лагодив тоді «Раду», і таким побитом почав я друкувати свої писання»¹⁾.

Так виходить Грінченко на літературну ниву. Слідом за першими його творами в «Світі» та в «Раді» пішли його поезії, оповідання й історично-літературні та популярні писання, як у тодішніх періодичних виданнях—натурально, за кордоном («Зоря», «Правда» та інші), так і окремо за кордоном і на Україні («Пісні Василя Чайченка», 1884, «Під сільською стріхою», 1886, «Нові пісні і думи», 1887, і т. и.). Вже за перше десятиліття літературна діяльність Грінченка визначне займає місце серед тодішньої літературної продукції. Підсумки її підведено було на той час тритомовою львівською збіркою «Творів В. Чайченка» (1892), що містила прозові його твори—оповідання і дві великі повісті «Соняшний промінь» та «На разпутті», і окремо томом віршового надбання, що вийшло так само у Львові 1893 р., під заголовком «Під хмарним небом». Молодого письменника привітала й одзначила тодішня літературна критика, а історик українського письменства неб. Огоновський, присвятив йому два етюди у відомій своїй «Історії літератури рускої» (ч. II в. 2 і ч. III, в. 2),—з них останній, що трактує про прозові

¹⁾ Там само, стор. 1153—1154; порівн. Єфремов С.—Над могилою Б. Грінченка. Київ, 1910, стор. 9; Єфремов С.—Іван Левицький-Нечуй. Київ, 1925, стор. 39—40.

твори Грінченка, охоплює все, що вийшло доти з-під пера молодого письменника. Правда, сам автор під цей час, коли вже почато робити підсумки за перший період його літературної діяльності, оцінював свою роботу дуже суворо... «Почав я друкувати свої писання,—читаємо у згаданому вже автобіографічному листі до Огоновського,—почав—на превеликий мій жаль. Мало освічений, недбалий навіть про форму віршову, понадруковував я чимало такого, що вельми потім його соромився. І досі не можу розгорнути своїх «Нових пісень та дум» (Київ, 1887), не почувавши сорома. Правда, зрозумівши свої помилки вже тоді, як процenzурований рукопис був у Києві, я з усієї сили протестував проти того, щоб цю книжку видавати (хоча і не міг нічого зробити), але-ж не можу не соромитись того свого минулого нехлюйства, і коли часом трохи й виправдовую себе, то хіба тим, що я був сам, і ніхто мені не порадив кращого—ані приватно, ані друком. Зрозумівши свої помилки, я почав вже дбати про те, щоб мої роботи більш належали до літератури,—додає Грінченко,—ніж до макулатури. Можете зрозуміти, скільки праці (мабуть даремної) положив я на те, щоб повиробляти купу своїх невироблених віршів, і скільки я їх знищив, не вдіявши нічого»¹⁾).

Я навмисне навів довгий уривок з цього самокартання авторового та каяття його за «минуле нехлюйство»: він бо показує, як сам Грінченко ставився до своєї роботи і з якою міркою до своїх творів підходив. Єсть думка, особливо останніми часами поширена, що він зовсім не дбав про форму своїх творів,—думка в основі своїй неправдива і можлива тільки через поверхову знайомість з літературною діяльністю Грінченка та його літературним розвитком. Навпаки, і наведені допіру слова, і просте порівняння пізніших ре-

1) Огоновський О.—Історія..., стор. 1154.

дакцій з первісними показують, як він багато працював над собою, над удосконаленням навіть формальної сторони своїх творів, і як він у процесі цієї самодіяльності виростав сам. Звичайно, він не був та й не міг бути органічно тим, що тепер звать формалістом, але він добре тямив вагу художньої форми і дбав, щоб наблизитись до кращих тодішньої літературної техніки зразків. Його численні переклади особливо виразно свідчать про те, яку роботу проробив над собою цей ніби ворог форми.

II.

Але, само собою, в літературній діяльності Грінченка єсть і риси, які подали привід до наведеної думки про його. Йому високою мірою властива була та аскетичність художнього вислову, яка ріднила його з усіма сучасниками—не тільки з таким яскравим, сказав би, утилітаристом у поезії, як П. Грабовський, але й з такими високо художніми натурами, як Франко, Леся Українка. Вони всі були продуктом свого часу, усі вони—хто більше, хто менше—заплатив тяжку данину часові, а час та ще на українському ґрунті, владно диктував свої вимоги й не пускав ухилятись од них. Грінченко, як і інші тогочасні наші письменники, його товариші пера, свідомо обмежував себе, свідомо звязував своєю творчості крила й озивався часто не на те, що було в думках і замірах, а на те, що вимагав час. «Я,—писав Грінченко в передмові до київського видання своїх поезій, на початку вже 900-их років,—ніколи не належав до тих поетів, що весь свій час можуть оддавати пісні. На поезію завсїгда я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці,—часом любої, дорогої, здебільшого—нудної, наймитської. Моя пісня—то мій робітницький одпочинок і моя робітницька молитва-надія. Коли це,—кінчає автор,—не додає їй більшої літе-

ратурної вартости, то все-ж, може, робить її цікавою тому, хто, як я, пережив останні два десятиліття років з їх сльозами й надіями і силкувався знаходити іскру світу там, де, здавалось, була сама темрява»¹⁾).

У цих словах, під якими підписався-б напевне із його сучасників не один, маємо і пояснення й оправдання, як що взагалі його треба шукати—тем і способів Грінченкової літературної діяльності. Поезія, як «робітницький одпочинок» і як «робітницька молитва-надія», справді була потребою того суворого, дрібної боротьби з буденщиною повного, безпросвітнього часу. Таким Грінченко й був і в своїй поезії, і в своїй белетристиці, і в своїх драматичних творах. Людина з широким світоглядом, з палким темпераментом, з пориваннями дужого інтелекту до втіх розумового життя, він мусів, «згнітивши всі до щастя поривання», розмінювати себе на дрібну роботу, віддавати закиданню всіх тих незчислених люків нашого життя, які ковтнули силу, заміри, енергію цілого його покоління. В думках, у душі, в замірах—величня мета і великі досягання:

Прагне і розум, і серце великої праці такої,
Щоб і вікам тим, що будуть, зосталась вона дорогою,
Щоб і потомки далекі добра зазнавали від неї,
Звали того невмирущим, хто силу робить її мав.
Прагне... а праця щоденна, дрібна мене гнітить і гнітить,
Дух од високого неба вона одвертає щочасно
І до землі прихиляє—нудної дрібної землі («На віщо?»²⁾).

З поривами й замірами титанів це покоління каменярів мусіло довбатися в землі, рівняючи, як казав другий визначний того-ж таки покоління представник, «правді путі», приковані залізними ланцюгами обов'язку до місця своєї праці, і в ній знаходити величню мету.

¹⁾ Грінченко Б.—Писання, т. I, Київ, 1903. Передмова, стор. V—VI.

²⁾ Там само, стор. 392.

О, скільки гір нам розкопати треба,
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
З'орать обліг, посять хліб людям.
О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнути,
Скількох слабих одрятувать од смерти,
Скільком сліпим їх очі повернуть...
І поруч з цим—солодкії зітхання,
Поезія банально-любих втіх!
Ні, хочу я борні і досягання.
Ні, хочу діл поважних і міцних.
(«Я зрікся мрій»)¹⁾

Так міг говорити каміняр Франків або Грінченків хлібороб,—люди, що прикували себе ланцюгом повинности до скелі життя й свідомо зреклися світових утіх і роскоші.

Я зрікся мрій. Поважний і спокійний,
Собі сказав: мені не треба їх.
Повинність—ось той владар добродійний,
Що вбереже мене від мук і лих.

Більше навіть:

Повинність я над все ушанував,
Віддав себе я праці без вагання;
Я йшов туди, де розум посилав,
Згнітивши всі до щастя поривання («Я не скажу»).

І це не легко було живим людям—таку операцію над собою чинити. Адже,—признається зараз же й Грінченко:

А щастя так хотілося мені
І сонечка й блакиті весняної,
Та серед хмар мої минули дні,
Серед грози, з неволею у бої²⁾.

¹⁾ Там само, стор. 357—358.

²⁾ Там само, стор. 378.

Серед грози і—серед праці, в бою з неволею і в боротьбі за елементарні права свого народу—таке було життя Грінченкове. І така-ж була і його літературна діяльність, що в ній замкнута змістилась усенька його біографія. Тепер нам зрозуміливий буде і аскетизм його, як письменника, і та боротьба, яку сточив він із самим собою, приглушуючи в собі усякі до особистого щастя поривання. Загадкою, альтернативою й перед його стояло: життя-осолюда, чи життя-праця, і нехай яка боротьба була в душі,—а вона таки була, бо тільки в такій боротьбі можна написати те, що ми читаємо в циклі «У недузї»,—вибір один міг зробити Грінченко.

Життя перед тебе—не жарт воно є,
Не втіхою п'яні хвилини:
На подвиги доля його нам дає,
На працю для брата-людини.
Забудь ти про себе: за працю для брата
Та праця сама тобі буде заплата.

І висновок:

Хай працею буде життя,—після його
Не вмере твоя слава у роду людського¹⁾.

Оцю поетичну програму і вживляв Грінченко в своїх літературних творах, коментуючи разом і в критично-публіцистичних своїх виступах, доповнюючи ними те, що пробував говорити образами. Усі вони тенденційні. На всіх їх позначається час, що ставив свідомим людям альтернативу: життя-осолюда чи життя-праця, і кожна половина тієї альтернативи вимагала для себе цілої людини, не терпіла компромісу, або двоїстого, переполовиненого вирішення. Не тенденційним і не міг тоді бути письменник, скоро він хотів не тільки для себе знайти відповідь, а й другим проказати шлях до життя, достойного людини. Звідси виникає й друга в

¹⁾ Там само, стор. 386—387.

Грінченкових творах риса—їх учительність, дидактичність. Письменник не просто малює, що бачить і переживає,—він малює з певною метою—навчити читача, і свого часу таки справді вчив його. Я пригадую, напр., як у «Зорі» друкувалися Грінченкові повісті «Соняшний промінь» та «На розпутті». Трудно тепер, може, й уявити собі, яке вражіння вони викликали серед нас, тодішньої молоді, що саме шукала своєї стежки в житті та відповіді на його прокляті питання. Грінченкові герої, як Марко Кравченко з «Соняшнього променя», Демид Гайденко, Гордій Раденко з «На розпутті», і позитивним, і негативним способом таки й справді діяли на наш світогляд, даючи приклад на розв'язання тих чи інших проблем, пекучих загадок теорії і практики, що стояли тоді перед нами. Саме навіть оте «розпуття», що стелилось погрозливо перед літературними персонажами Грінченковими, було і для нас гостро-життєвим питанням, і ми бійдужно не могли проходити повз спробу його літературного розв'язання, нетерпляче дожидаючи кожного нового числа «Зорі» з черговою частиною цікавої повісті. Народне життя і обов'язки національної інтелігенції до народу—такий був зміст Грінченкових творів, який надто хвилював під той час, коли ці питання здавалися ще неясними, невирішеними, вимагали відповіді, до того-ж відповіді активної—ділами, а не розмовами самими й настроями.

III.

Як же уявляв собі Грінченко народне життя і як думав він уложити ті стосунки поміж народними масами та інтелігентним шаром? Ось два кардинальні питання, що впливають із розгляду белетристичних творів цього письменника, і власне до них і зводиться увесь зміст їх.

Народне життя у Грінченка не виблискує пишними побутовими фарбами, як у Левицького, не розгортається

в широкі психологічні образи, як у Мирного; не жах-тять мінливим полиском життя і природи, як у де-якого з пізніших письменників. Центр ваги і уваги для Грінченка лежить не в грі фарб, не в зверхньому побуті й не в індивідуальній психології, а в тих внутрішніх стосунках, що з того побуту фатально, неминуче виростають. Вражіння свої од українського села,—а село-ж тоді, відповідно до тогочасного канону, й було справжнім народом,—Грінченко сконцентрував у програмовій, коли хочете, поезії ще з днів своєї молодости—«Смутнії картини». «Убогії ниви», «убогії люди», «убогий обшарпаний люд»—взагалі оті «смутнії картини, смутні невеселі», стають у його замість традиційного з часів Гоголя «края, где все обильем дышет», де молоком і медом тече земля, де у вишневих садочках витьохкують соловейки, обіймаються молодята й живуть поетичні, трохи лінів і безпечні, ніби сонні, проте дуже привабні люди. У Грінченка Україна—то край тяжкої праці, край злиднів, що забиває в людях часто всі їхні людські риси, край безмежного терпіння й знуцання владущих класів та урядових органів, край нарешті безпросвітньої темноти, що служить за добрий погній і тим злидням матеріальним, і тому нагнітові духовому, що посіли землю нашу од краю до краю. Такі картини тільки й одбилися у творах Грінченка; більше—він зараз ще додасть: «а інших не знайдеш ти тут», у цьому «благословенному» ніби краю. «На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити—ніхто й позичати не став, усякий каже: «Що я тобі позичатиму. У мене в самого, може, діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хто й зна що віддав би»¹⁾. Це фон, на якому розгортається

¹⁾ Грінченко Б.—Писання т. II Київ, 1905, стор. 7.

оповідання «Без хліба», сумна історія занепаду і разом воскресіння звичайної собі середньої людини на селі. «Трое суддів уже сиділо на лаві, а біля їх, за столом з паперами і навіть зо «Сводом законів», і сам писар, як уведено у волость Шоломіюку. То була ще не стара, років може на тридцять п'ять жінка, але вже зістарена горем, недостатками та працею. Обличчя змучене, немов злякане, руки тремтять. Вона тихо й неспіливо ввійшла в хату, перехрестилася на образи, вклонилась..., зупинившись біля порогу»¹⁾). Це прелюдія до оповідання «Хата» з його занадто яскравим образом сільсько-глинтайського суду, що на користь глитаві Цупченкові оддер ту саму змучену Шоломіюку, одібравши в неї останнє і єдине, що мала—хату. Фінал оповідання: «Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів, тепер стоїть гучний галас, чути п'яні вигуки, лайку,—це тепер там Цупченків шинк»²⁾).

«Каторжна»—так її всі звали.

— Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти!—кричала мачуха.

— Геть з-перед очей, каторжна! — визвірювавсь на неї батько, вертаючись п'яний з шинку, заточуючись по хаті.

— За що ти мене стовхнула, каторжна!—пищав двохрічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками.

І так усі... Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не часто звали її каторжною, але-ж і на ймення мало коли звали, а як звали, то все-ж і з додатком: «Ота каторжна Докія...»³⁾).

Можна вже наперед виворожити, яку долю матиме ота мало не безіменна дівчина, вже змалечку одзначена каторжним тавром самотности, безпритульности, від-

¹⁾ Там само, стор. 119.

²⁾ Там само, стор. 139.

³⁾ Там само, стор. 163.

чуженности («Каторжна»), а таких образів—дітей, що не знати за чий гріх покутують, у Грінченка дуже багато («Сама, зовсім сама», «Ксеня», «Сестриця Галя» і инш.). «Сьогодні великий день у Тополівській школі: у цей день має відбутись екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної»¹⁾—колишній писар, може той самий, що одсудив Цупченкові Шоломіячину хату. Екзамен—пострах і погроза вчителів і школярам—обертається в якусь комедію освіти, а закінчується, звичайно, закускою та водочкою («Екзамен»). Всі оці й їм подібні окрушини життя, «смутні картини, смутні, невеселі», звів до одного Грінченко в повісті «Серед темної ночі»—жахливій історії трьох братів Сивашів, що різними пішли шляхами в житті, але всі тією чи иншою мірою зазнали на собі непереможного впливу всепотужних злиднів та темноти. «Серед темної ночі»—такий був у Грінченка остаточний підсумок з його спостережень із народнього життя, такий художній синтез тих картин, що запали в око і душу письменникові ще тоді, коли він уперше оглянувся був свідомо навкруги.

Але й серед цієї «темної ночі» народнього життя зумів Грінченко доглянути бодай один-єдиний проміньчик світла, який прорізує цю суцільну темну смугу злиднів і темноти. Цим проміньчиком був потяг до освіти й самосвідомости одного з братів Сивашів, Зінька. Після катастрофи, що розбила життя всієї родини лишився Зінько самітній з своїми мріями, поривами й незаспокоєним поки що жаданням хорошого, чистого життя. «І думає Зінько про те, чи то бржа воля, чи то люди сами такий лад про-між себе завели, що як кому—так і гарно серед його життя, а як кому—дак ніяк не можна. І треба б, щоб краще зробити, та як? Думає по-простому, по-мужицькому, але його думки займають зглибока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім

¹⁾ Там само, стор. 27.

благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натомленим працею за-для того, щоб здійснити людське щастя»¹). Історію цих дум та спроб перевести їх у життя й боротьби за них подає друга повість— «Під тихими вербами»,—знов же таки дуже далека від ідилії, як дехто міг би подумати з самого заголовка. Народження нової, чисто селянської, інтелігенції й перші її кроки по шляху здійснення тих дум, тяжким зусиллям віками приспаного розуму здобутих, освітлює в цій повісті Грінченко. Піонерам завжди доводиться покутувати за свою сміливість, за бажання вибитися з-під грузу віджилого життя. Спокутував це і Грінченків Зінько, як і сотні його прототипів із життя, але автором дає глибоке задоволення самий вже факт, що блиснув таки нарешті серед темної ночі хоч один ясний проміньчик світла. З надією на те, що незабаром зійде й справжнє сонце—для інших, спускає автор свого героя в дочасну могилу.

Назустріч цьому проміньчикові світла серед темної ночі народнього життя задовго ще перед тим намагався йти теж не сильний на початку, але багатий на можливості проміньчик з інтелігентних кругів, з гурту тих освічених людей, що усвідомили свої стосунки до тих «смутних картин» і взяли на себе певні що-до їх обов'язки. Життя інтелігенції саме на цьому пункті обов'язків до народу та України так само зглибока зачепало Грінченка і цьому він так само присвятив цілу низку оповідань і дві повісті, згадані вже—«Соняшний промінь» та «На розпутті». Знайдемо тут широку скалю ситуацій і подій, що характеризують наше недавнє минуле і до його історії докинуть не одну характерну рисочку—од несміливих спроб елементарної культурної роботи якого-небудь скромного сільського

¹) Грінченко Б.—Серед темної ночі. Київ, 1910, стор. 269—270.

вчителя («Непокірний») і до організованої роботи, до одвертої боротьби за народ та краще для його життя. Проте в своїх інтелігентських творах Грінченко виходить з іншої, більш на той час життєвої тези, яку він вкладає в уста Кравченкові в повісті «Соняшний промінь». «Народ та інтелігенція, на думку Кравченка, два ворожі табори в його ріднім краї», і завдання свідомої своїх обов'язків частки інтелігенції—звести ці табори й поєднати їх на одну роботу на користь рідного краю, «людей-братів» витворити з порізаних шарів громадянства. На цьому шляху так само широка скаля ситуацій—знов же од елементарної розправи сільських верховодів з тим скромним сільським учителем («Непокірний») до організованого погрому інтелігенції темною силою («Брат на брата») та з'їдливих рефлексів, які так пишно розгортаються «серед темної ночі», а до того-ж, коли люди стають ще й «на розпутті» (Раденко). Та хоч би який був фактичний підклад для цих стосунків, Грінченко й тут вірним лишається тій схемі, яку накреслив за повинність свою і свого покоління. Є у його поміж циклом «дрібничок» одна надто з цього погляду характерна. Бавиться-бігає по веселих гаях та луках мале хлоп'я, тішиться природою, квітками, пташками, допитливим оком озирається навкруги себе по тому розкішному краю. І раптом перед ним дівчина чудової вроди, але з важкими на руках кайданами, що «пов'їдалися в ніжні руки і пошмугляли до кости білее тіло»... «І дівчина тихо підійшла до хлопця і схилилася над ім і заспівала йому тихої пісні. І в тій пісні було стільки муки, стільки великого горя, що маленьке хлоп'яче серце тяжко защеміло у грудях... І повне стало його серце скорботою великою»... Минуло багато часу, й «ви-ріс хлопчик і став великим та розумним парубком. Але він не забув безщасної дівчини і що-дня співав він ту пісню, котру вона йому проспівала малому. І другі люди чули ту пісню і глузували з його, казали, що він же-

неться за мрією, що дівчини тієї не було й не буде... Але він не вважав ні на глузування, ні на утиски: він вірить, без краю вірить святою незломною вірою і працює, певний, що прийде час, коли з білих дівочих рук спадуть кайдани, і він побачить її знову веселу й щасливу («Чудова дівчина»)¹⁾. Не важко, звісно, вгадати, хто була для Грінченка ота чудова дівчина. Але нам тепер далеко важніший суб'єктивний настрій автора—ота його лицарська вірність раз обраному шляхові, його невсипуща праця на те, щоб збити кайдани з поневоленої істоти. Не раз певне й він на віку своєму чув, що «женеться за мрією», що не варт життя класти за утопію. Але тиха пісня з безоднім горем і «смутні картини» навкруги заповнили навіки Грінченка, як письменника, і зробили з його вірного паладина визволення, співця під хмарним небом рідного краю і, головне, робітника, якому

. . . не сором ці стомлені руки
І це серце, зотлієє з муки
Положити в дубовій труні,—

як писав він про свого «Хлібороба».

Власне на цьому скромному простому образі, взятому з творів нашого письменника, я й кінчаю свою дуже побіжну його характеристику. Мені хотілося-б, щоб цей образ затирили ті, хто шанує Грінченкову працю, щоб він запав їм у пам'ять так само глибоко, як глибоко відчув і поставив його на весь зріст автор. Можу хіба додати, що в своєму розумінні питаннів чести і совісти для свого покоління він не був самотній. Мимоволі згадується з другого кутка України голос ще одного великого «мрійника», його сучасника-товариша, що мало не в один із Грінченком час писав про своє покоління:

¹⁾ Чайченко В.—Твори, т. I. Львів, 1892, стор. 178—179.

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні памяти в людей за цей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по цій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та порівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.
Та й слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не багатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали,
На шляху поступу ми лиш каменярі (Ф р а н к о).

Так—каменярі були і Грінченко, і Франко, й інші
сильні люди з їхнього покоління. Але може тільки ка-
менярі й лишають по собі те, що вічно живе в творчому
активі людськості: вони творять, а не руйнують.

Акад. Сергій Єфремов.

3. V. 1925.

ЧУДОВА ДІВЧИНА.

Зелені гаї та луки. Вони весело блищать під теплим сонечком і весело бігає по їх невеличке хлоп'я. Хлопчик бігає по луках, по гаях, любить квітками, пеститься на зеленій шовковій травиці. Йому весело, бо ще жадна сумна думка не заходила до його головоньки, і він бігає і любить білим світом.

І йому так гарно і так легко, немов-би він на небачимих крилах летить у високому прозорому повітрі, серед моря золотого проміння, серед дзвінких співів пташиних.

Набігався хлопчик і прийшов до матери.

— Мамо!—каже він.—Там так гарно, так весело! квітки цвітуть, пташки співають!

— Грайся, мій синку!—каже мати журливо.—Грайся, поки воля, поки не спіткало тебе лихо!

І хлопчик знову побіг у гай, але вже не втішався так весело, як перше. Він усе думав, чого це мама казала про лихо і нащо воно колись спіткає його.

І задуманий сів він на зелену травицю. У маленькій головоньці линула думка по думці. І мама люба, і веселі гаї та луки з пташками та з метеликами, і

те лихо, що спіткає його... Погане лихо! Нащо воно? Він не хоче його, він поборе його, переважить. А може то мама так тільки казала? Може лиха не буде?

І багато, багато думок промайнуло в його маленькій дитячій головоньці. Мрія спливала по мрії і, заплющивши очі, він забув скоро про все, що було навкруги—про гай зелений і про луки з квітками, про веселих співучих пташок...

Але що це? Здається йому, що на самому краю прогайльовини з'явилася дівчина чудової вроди. Її очі, як зорі, сяяли, а хвилі шовкові пишного волосся спадали на плечі і розсипалися вниз до стану. Зелені гарні шати вкривали її, а стан гнучкий оповитий був синім поясом. Але невесела вона була, мов хмарами було повите її високе біле чоло, а чудові очі дивилися сумно й журливо. Вона тихо підходила до його. І хлопчик побачив, що її рученята білі сковані були тяжкими кайданами. Кайдани пов'їдалися в ніжні руки і поранили до кости біле тіло...

Дівчина тихо підійшла до хлопця, схилилася над ним і заспівала йому тиху-тиху пісню. І в пісні тій було стільки муки, стільки великого горя, що маленьке хлоп'яче серце тяжко защеміло в грудях. Вона співала про те, як її скривдили сестри, як мучили її великою мукою, як закували в тяжкі кайдани...

І вона підняла свої руки, бряжчачи кайданами, і показала свої рани маленькому хлопцеві. І хлопець бачив її рани, і зрозумів її муку.

А дівчина співала й співала, і з тієї пісні хлопець зрозумів усю її долю. Повний святого почування він

простяг до неї руки. І дівчина взяла маленького хлопця, і поцілувала його в розумне чоло.

— Не забувай мене ніколи!—сказала вона.—А як станеш великий та розумний, то прийди і виведи мене з неволі.

І по цьому слову вона зникла з очей.

Нема більш чудової дівчини, не чути її пісні. Тільки віти зелені нахиляються над хлопчиком, та пташки весело щебечуть, неначе бажаючи розважити його. А він усе сидить і в його душі лунає сумна, сумна пісня, а на своєму чолі він чує дівочий поцілунок.

Вже сонце зайшло за гори і темрява почала обгортати землю. Тоді тільки очутивсь хлопчик, замислений вернувся додому і нічого не розказав матері, а мовчки ліг на постелю й аж до ранку не міг заснути.

Виріс хлопчик і став великий та розумний. Але він не забув безщасної дівчини і що-дня співав він ту пісню, що вона співала йому малому. Люди чули ту пісню і глузували з його, казали, що він женеться за мрією, що дівчини тії не було й не буде. Але він не зважає на те. Він вірить, без краю вірить, святою незломною вірою вірить... І він працює певний, що прийде час, коли з білих дівочих рук спадуть кайдани, і він побачить її знову веселу й щасливу...

1884.

с. Олексіївка
на Харківщині.

ЕКЗАМЕН

Сьогодні великий день у Тополівській школі: в цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то в школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маненька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож по-примазував їх глиною і кожному школярові прикро наказував, щоб вони, хлопці, яко мога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то візьме та й товче чобітьми! Де-б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закативши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім не зважаючи на те, що така праця а ні трохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що-ж було робити, коли він ніяк не здолав домог-

тися, щоб громадський атаман дав йому мазільниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими захажувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителю до уваги, що коли вони, школярі, не побережуться, то «от-та гемонська задня парта коли-б не обернулась, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки». Та й учительському стільцеві, що якось випадком мабуть потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості—про самого батюшку й про «члена».

Сьогодні й школярі поприходили одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож в-останнє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли про-між себе і боялись за того або иншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого-ж він приїде, той пан?—допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

— А він який? Страшний?

— Та хіба-ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу,—озивається школяр до вчителя,—а він страшний?

— Хто?

— А той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в «тому панові» нічого нема.

— А він не битиме?—не покида свого школяр.

— Та ні! Хто-ж тут сміє битися?—дуже зважливо впевняє другий.

— Е, не сміє! А як питається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять що-найстарші, чути, як вони бубонять собі під ніс, ще раз прочитуючи вивчене. Кожен працює, бо кожному хочеться мати «свідоцтво».

Один маненький хлопчик заліз у куток і наляканими очима поглядає навкруги: він заздальгідь злякався «пана».

— Я втечу, як він приїде!—шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь, занадто сміливий; хлопець, не лякаючись ні трохи сподіваного «пана», гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої,—промовив батюшка,—нехай сідають: скоро мабуть приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів дежурному покликати тих школярів, що були на дворі.

Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свитки, складаючи їх у

купу на долівці в школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут-ж і пообливав одержу. Сміх і галас. З'явивсь сторож і, бубонячи собі під ніс щось про «безрахубних шибеників», довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого-ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на «свідоцтво», знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз-же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,—так-би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька стало чути дзвоник.

— Іде, їде!..—розітнувся шепіт про-між школярів.

Ту-ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

— Іде, вже біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від

пана, ще більше заліз у куток і весь зігнувся, неначе якось хотів схватись. Багатьом перехопило дух. Вони, пів-злякано, пів-дивуючись, прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, в-останнє гучно дзенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя в багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи, поможи!..» Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член учілищного совета Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його-ж шахрайства незабаром має впасти, і разом він—член земської управи і шкільної ради,—тим і їздить він по сільських школах на екзамени, яко голова «екзаменаційної комісії». Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера *ѣ* та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах-же

з закону божого та з рахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Ариметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банку дало йому змогу перемогти й «дроби», і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завсігди возив з собою свій завдачник, де були папірцями й олівцем позначені завдання, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заялезений завдачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кешені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

— І в його завдачник є!

— Перо як срібне блищить..

— Дайте список учеников,—голосно сказав член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало,—чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван!—голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець схопивсь і почав пролазити про-між тсіно поставляними ослонами. Ноги в його якось не слухалися, чеплялися за ніжки від ослонів; видно було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по закону,—муркнув член.—Читай молитву господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

— «Отче наш, Іже еси...

— Тройце!—знову звелів член.

Хлопець і ту проказав.

— А што ето такое тройця?—запитався член.

Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну!—підганя батюшка.—Я-ж вам ето об'яснял, как-же ти не знаєш?

— Тройця...—почина хлопець і стає.—Тройця...це—бог-отец, і син, і дух святий...

— А шо-ж то, три бога?—допитується член.

— Ні, один...

— Ну, как-же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, чо-ж ти мовчиш?—знов підганя батюшка:—ти-ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як замружіли і змокрили очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Ето значить... обикнóвенно, це всьо одно, шо от свет од сонця ісходить і шо того... тее...,—об'ясніть йому, батюшка!—докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутавсь.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священній історії...—промовив учитель.

— Розкажеш про Ноя і єго синовей?—спитав піп.

— Розкажу,—відмовив, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.

— А шо,—зненацька перехоплює його бповідь член,—харашо сделал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикнóвенно, он отца не уважал, посміялся с него... за то єму і наказаніє. А ти уважаєш отца? Слушаєшся?—зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь...—відмовляє переляканий його голо-сом хлопець.

— То-то!... Всегда должно слушаться, потому отец обыкновенно есть родитель!—промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося в їх перед очима.

— Тепер по арихметике! От я вже сам его спр-шу,—промовив член.

Тут уже було йому широке поле до діяльності і він, розгорнувши свого завдачника і нашукавши по прикмет-тах завдання, почав ним мучити хлопця. На щастя хло-пець знав.

— Тепер по-руському!

—Читай!—промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— «Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки...» і т. д.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

—...вона слухала, що у людей більші руки і очки... стоїть та й крутить хвостом...

— Да, очки надела,—додає член.—Хорошо! Будеть!—промовив він і, нахилившись над реєстром, хотів писати «балли».

— Может бить, пісать ещо?—спитавсь учитель.

— Мм...—муркнув член, погадавши мабуть про недосяжні правила правопису.—Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки як дійшли до арихметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдання; і даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті член не вдержавсь:

— Шо ето?—зненацька крикнув він:—Арихметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заздалегідь хотів утікати від «пана».

— У! Я не хочу тут!... Я не хочу! Я додому піду!—ридаючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до

хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагатися додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на «свідоцтва», відбувся тихо, надто, що всі вони «арихметику» знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тех не будем екзаменовать?—спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Ннет... Та они умеють читать?...—казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умеете?—запитався він у школярів.

— Умієм...—несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважды сем?

— Чотирнадцять!—гукнули всі відразу.

— А 25 без 7?

— Вісімнадцять.

— Ну...—промовив член, вагаючись.

— Може, закусить-би...—обізвався батюшка.

— Обикнóвенно... не мішало-б... Ну, дети,—знов озвався член до школярів, а ті чогось повставали,—значить ви тепер получите свідетельство—каторие екзамен здали, а каторие нет, то, обикнóвенно, учітєся, потому шо наука... то-єсть... потому, шо без єї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику шоб знали. Потому, обикнóвенно, арихметика—то велика наука!..—і показуючи великість «арихметики», яко на-

уки, пан член підняв угору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітря.

Далі течії членового красномовства всохли і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от що... тее...—почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його:—школа у вас хорошая і я так доложу у совет. І арихметику знають,—один не знаєть, ну, та то вже нічево...—І член, так само, як і інспектор, подав руку вчителеві та батюшці.

— Так їх распустить?—спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву!—промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер тее... домой ідіть!—почав член.—А ми до вас, батюшка. Обикнóвенно треба закусить. Може-б того... й водочка?..

— А всенепремінно!... Як-же!... Пожалуйте!...

— Так-так... От ми там и протокол екзаменський подпишем...

1884, VII. 8.

с. Олексіївка на Харківщині.

БЕЗ ХЛІБА.

I.

Край села стояла хата поганенька, а в їй жив селянин із жінкою та з дитиною—хлопчик був невеличкий, недавнечко народився. Вже третій рік був, як вони побралися,—з чужого села він її взяв,—а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У їх тільки й було худоби, що теличка,—купили її торішню весну,—та й та недавно здохла. А хоч-би й не здохла, то все-ж годувати нічим було-б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого—не то що теличці. Поплакала Горпина за теличкою, так хиба з того pomoжеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити—ніхто й позичати не став, усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хто-й-зна що́ віддав-би!

Раяла жінка Петрові до пана піти, нанятися. Пішов на сусідній хутір—не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в

Петра одежа—лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь,—не схотів і говорити.

— Геть!—каже,—багато вас тут ходить таких!...

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печи поратися, а Петра послала дров урубати. Порається, а сама думає:

— Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поміг-би господь, то поїхала-б до батька в Сироватку: може-б вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня: то сіла-б, поїхала, та й годі; а тепер, поки то ви-прохаєш у кума того коня!..

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

— Та не грюкай-бо так, дитину збудиш!—каже Горпина.

Розгопила молодиця в печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Борошна тільки на раз, та й то хлібини на дві. Помовчав Петро, далі каже:

— Що-ж його зробиш? Я вже й сам не знаю...

— Хіба ще піти попрохати?...

— Та до кого-ж іти, коли у всіх напозичалися так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обоє. Прокинулася дитина в колисці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина:

— Хоч-би вже сами, та оцієї дитини не було, а то тільки дивишся, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне що-дня, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краєв. Так хіба жалем поможеш?

— Знаєш що, Петре? Піді попрохай старосту—може він з гамазеїв дасть?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крає. Устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати-ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста не може сам дати, а все-ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

— А може й дасть?—думає,—хто його знає?... Треба попрохати добре. Шкода, що на чвертку ратушним нема.

Прийшов Петро в ратушу, увійшов, перехрестився: «Здорові, з середиою!»—сказав і став біля порогу. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шахви папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. І збирається все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: «А як скаже—ні, не дам?». І як подума про це, подума, що тоді в його дома і жінка, й дитина голодні сидітимуть, так і дух йому перехопить, і не вимовить він нічого, тільки

стоїть біля порогу та шапку драну в руках мене. Бачивши староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, став сам питатися:

— А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

— До вашої милости,—каже.

— Ну?

— Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було і борошна нема...

— Ну, то що?

— Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так хто-ж його позичить, як у самого, може, нема?... Так я оце... чи не дозволили-б з гамазеїв хоч мішечок дати?...

Глянув на його староста та й засміявся.

— Ге, хлопче! Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба.

— Од управи земської, розумієш?—каже писар.

— Та воно так,—каже Петро.—Та чи не можна-б як-небудь там, хоч трошки?..

— Та й чудний-же ти який, чоловіче! Ти-ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Постояв Петро, помовчав, та й каже:

—Та може воно так, і без управи?.. Хоч не багато...

— Та тобі-ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі?—визвірився писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як-же його йти без нічого?

Дома-ж і картоплю вже затого поїдять!.. Хіба ще раз спитатися?..

— Та я віддав-би скоро, ось тільки-б заробив, так і віддав-би...

Писар зовсім розсердився:

— Та кажуть-же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши, а він усе—дай та дай! Ну, люди!..

Пішов Петро з ратуші.

II.

Забавила Горпина дитину, положила,—сама з останнього борошна спекла дві перепічки, борщу та картоплі зварила. Порається, а сама думає:

— Сьогодні так-сяк перебудемося, та й завтра... Як дадуть Петрові, то може й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все-ж на сівбу немає,—їхати не минеться.

Повиймала молодиця перепічки, хату вимела та й сіла прясти. У самої прядива не було цього року—сіяти не було де, так чуже брала від повісма. Усе за тиждень яких дві сороківки заробить, а то й копу.

— Копу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їси,—думає Горпина, нитку викручуючи.

Коли чує, рипнули сінечні двері.

— Мабуть Петро, — думає молодиця: — чи несе-ж хоч що-небудь?..

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого й не каже. Позирнула Горпина на його і відразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре,—каже,—нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна...—понуру відказав Петро.

Мовчать обое. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро,—така вона змучена, зовсім змарніла. Жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв, та й каже:

— Годі, голубко моя; годі! Не журись...

Підняла очі Горпина, а в очах сльози.

— Ми то перетерпимо,—каже,—а дитина як? Яково їй терпіти?

Та й заплакала Горпина тихо... Згодом озвалася знову:

— Та вже-ж така, мабуть, наша доля. Як бог pomoже, то й перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то й не вдержався:

— Та доки-ж його терпіти?—аж скрикнув.—Уже-ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіли!

— Та вже-ж, мабуть, так бог дав!—знову каже Горпина.

Петро насупився.

— Та хіба-ж ми вже такі грішні, хіба-ж немає вже й грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові:

— Хіба-ж то правда? За віщо-ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере

відтіля-ж? Торік-же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!

Та й обняла Петра злість; така злість у його в серці заворушилася відразу на старосту, що й не сказати.

— Він у достатках,—Петро думає,—та ще й краде, а я голодний, то щб мені робити?

Й хто й зна що зробив-би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида:

— Не вмирати-ж із голоду! Мое-ж добро, не чие там, бо й я-ж туди ссипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я-ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: «візьму!».

— Не чуже-ж я візьму, а своє. Коли не дають сами, треба криткома брати.

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякавсь її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма,—звик. І як звик, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

— Піду, дірку в гамазеї продовбаю та й наточу!— думає Петро.

Тільки як про це Горпині сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче. Він знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що-ж його більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що й люди не хотіли йому по-

мочи дати. Он староста краде, а йому так не дав у позику! Усюди неправда!... І тепер йому не здавалося гріхом украсти. А все-таки боявся казати про це Горпині, бо почувався, що й він не по правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурий та сумтний ходить. Почне вона питатися, нічого не каже, або: «Та так... Щось голова болить». Іноді-ж гляне понуро так на неї та й одмовить: «А з чого-ж його веселому бути?»

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, зтого вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелося Горпині поїхати—коня ніхто не дав, а пішки хибаж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще й з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледви жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хто-й-зна що буде.

Бачить усе те Петро і знову сам собі каже: «Візьму! Не здихати-ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже».

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спиться йому, бо думки не дають. Та й думає він: «А що, як Горпині зараз скажу?»

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

— Чого ти, Петре?

— Нічого,—каже.

Стала вже дримати Горпина, коли чує, кличе Петро:

— Горпино!

— Га?

— Знаєш що...

— Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

— Та я нічого... Я хотів спитаться, чи є у нас вода в хаті? Пити хочу.

— Та в діжці-ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: «Сказати? Та вже-ж од неї не сховаєшся—чи тепер, чи тоді, а казати доведеться».

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

— Горпино, що-ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думи передумала, та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, заникуючись:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?..

— Що?

Та й знову Петро зупинивсь, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

— Не здихати-ж із голоду!.. Їм нічого—он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хиба-ж нема й нашого там? Хай! Панькатися з їм, чи що? Хиба вони розуміють? Узяти та наточити з гамазеї!..

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?!

Аж росердивсь Петро:

— А що-ж, із голоду,—каже,—вмирати?

— Гріх, Петре! На те божа воля!... Бог так дав... А чужого не руш!

Гріх! А з голоду вмирати—як? Хиба я своєю волею йду?

— Дак що, Петре,—перетерпіти треба... Не ходи!... Страшно відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

— Петре, годі! Бог pomoже... Підеш сам до батька, вони дадуть... А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

— Піду,—говорить,—не кажи мені нічого,—піду!

III.

День поминув, ніч насунула. Діждався Петро півночи, одягся, узяв з собою три мішки й свердел та й пішов до гамазеїв.

Ніч була темна. Петро перейшов свій горбд, вийшов на вигін. На душі в його якоесь спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав про те, яке воно. «Піду та й украду»,—думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе-б то про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. «Гамазеї», подумав Петро.—«У сторожа гамазинника вже не світиться,—будуть повні три мішки».

Легкою ходою пішов далі. Уже недалеко! Тільки, що це? Голосно, дзвінко відгукнувся у повітрі крик. Мабуть сич. Знову кричить, «нявка»—ні, це сова. І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом сипнуло.

— Піймають, піймають! Злодій!..

І знов одразу наче снігом обсипало. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те зникло. Він увесь тремтів.

— Іти, чи не йти?—думав він.—А як піймають?

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у його в грудях колотилося серце.

— Може вернутися?... А завтра знову будемо без хліба!... Ні вже—піду!

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв; підійшов до їх, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видко. Тоді поліз під будівлю. Що-року зсипавши зерно у засіки, знав, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг горилиць. Тоді наставив свердло, почав вертіти. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинивсь, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево—незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

— Агов! Семене! Е, стонадцять кіп!..

Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло—Петро слухав. Холодний піт виступив у його на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене!... А, щоб тобі! Ну, я й сам, хіба мені що? Не вмю заспівати?... Стонадцять!... Гей!...

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось іде, чути.

Та гей: танцювала риба з раком,
А цибуля...

— Тю на твого батька!... Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, додому піду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

П'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворухивсь. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухавсь. Ні, нема нікого. Тоді останнім натиском він довертів дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасипати. Одначе, що тепер робити? Покинути дірку незатулену—зерно витече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не взяв затички? Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в його є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з-під гамазеї, став і думає:

— Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Поперешу на могилу, нехай там перележать, поки-що.

Могила була за селом, на цьому-ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал зостався високий. Поспішаючись, одніс Петро один клунок. Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а

то хустка коли-б не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз уп'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стремів у дірці. Петро спробував—добре. Мабуть додолу трохи зерна розсипалося. Він помацьки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

— Горпино!

Нічого не чути. Мабуть спить. Ліг він на піл, не роззуваючись, тільки свиту скинув.

— Горпино, ти спиш?

— Ну?

— Я заховав на могилі...

— Про мене де хоч ховай, а я тобі у допомі не буду!

Замовк Петро.

IV.

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб із замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка, то не дуже й помітна. Бачачи Петро, що ніде нічого про крадіжку не чути, переніс жито додому. Та його стало не надовго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана Петро впрохавсь у найми. Став він жити в пана, тільки ночувати додому ходив. Дома злидні zostалися злидніями, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чуть було нічого. Петро заспокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні! Про неї він спершу й не думав. Тільки-ж Горпина мов не та до його стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві,—тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день—сумна-сумна ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки ввечері жінку бачити—не посибилося. Все мовчить. То що-ночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. Він не докоряв жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи, ще не так було тяжко—забувалося; а в ті ночі, що він то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може навіки загинуло. А воно-ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече, так пече... «Хоч-би кара, та не така. Хоч-би налаяла мене, хоч-би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як билина сохне».

Це було в неділю ввечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина, на полу сидячи, дитину колихала. Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більше змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від коліски. Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

— Горпино! Доки ми будемо так мучитися?...

У його порвався голос: щось стиснуло, мов кліщами, горло. А вона все мовчала. Ледви переміг себе Петро, знову почав:

— Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки-ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем різонув його.

— А що я тобі скажу?—почала вона тихо.—Адже ти сам знаєш... Я казала—не роби... Коли-ж не сила моя... Я любила тебе, а ти злодієм зробивсь...

— Нехай і так,—говорить Петро,—але-ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю,—тихо відмовила Горпина.—Усе те я знаю... Але що-ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені несила до того звикнути. Краще-б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

Вона все нижче й нижче до коліски нахилилась.

— Яке тепер життя буде?... Не життя, а мука... Чи ждала-ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, припавши до коліски і б'ючись головою об її бильця. Злякана дитина прокинулась і собі заплакала. А Горпина мов не чула її. Довго ховала свою муку і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки-ж не пособили ті сльози, не винесли лиха з душі...

V.

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його промайнуло в голові: признатися? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горпина? Що тоді з сином буде?

— Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка— не жінка, наче й дитина—не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині може полегшає, як мене не бачитиме.

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути:—Це я вкрав!...

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамовитий і його позападалі очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк у пана він уже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

— Хіба все сказати їй?—думав він.—Ні, якось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде.

І він вештався на дворі, не ввіходив у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягсь, глянув на Горпину і знову подумав: «Сказати?...» Вона мовчки поралась біля печі і не дивилась на його. Він одвернувся, перехрестивсь і пішов з хати.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи помоливсь. Але вона не зупинила його: їй тяжко було з їм розмовляти. Вона й тепер любила його і тим-то ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік—злодій.

Петро тихо йшов до волости. Його перестрівали люди, а він і не бачив їх,—так опанували його думки. А проте він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але-ж як побачив коло волости громаду, серце заколотилося йому в грудях. Як він скаже перед громадою? Хиба подождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився про-між людей аж до рундука. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь у вухах, але-ж слів зрозуміти Петро не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому палала.

Що це? Громада загвалтувала—це писар дочитав. Уже час.

Він зняв шапку й почав:

— Люди добрі!..

Громада трохи вщухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові перехопило дух, він ледви дихав.

— Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громаді.

Громада ледви зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала:

— Це наше добро, наш і суд,—гукали люди.

Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився тоді. Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...

1884.

с. Нижня-Сироватка
на Харківщині.

САМА, ЗОВСІМ САМА.

Ея душа была из тех,
Которых жизнь—одно мгновенье...

Творец из лучшего эфира
Соткал живые струны их;
Оне не созданы для мира,
И мир был создан не для них.

Лермонтов.

I.

Марина встала нарешті і замірилася йти. Уже втретє вона йти хоче, та втретє й зупиняється. Чого? Вона й сама не знає. Тільки якось так важко, що й на світ не дивилася-б! Вона знала, що їй треба йти шукати роботи, бо нічого їсти, знала, а не йшла. Нічого їй тепер не хочеться, а ні думати, а ні робити... От якби заснути, заспокоїтися хоч трохи!

А й справді їй треба було заспокоїтися, бо за ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту. Вона жила в наймах, а як уже зовсім занедужала мати, то довелося їй свою хазяйку кинути, щоб хвору доглядати. Скільки ніч безсонних, думок важких та гнітючих!... І нічого не пособилося, вмерла мати.

Далі похорон, клопіт усякий, а над усім тим клопотом одна невідчепна думка: Господи! що це?

Їй тільки шістнадцять років. Вона звикла жити з матір'ю, встаючи й лягаючи думала, що ось є така людина, що турбується й піклується про неї, Марисю. Звісно, як батько вмер, а хвора мати не могла вже робити, то тільки Марися своїм заробітком годувала і себе, й матір. Та дівчина про це якось забувала. Мати стільки перше дбала про неї: де ступне Марися, то там уже й догляд материн та піклування любе. І здавалося дівчині, що мати—то та найвища сила, що має боронити її, життям її керуючи; і такою мати й тоді їй zostалася, як уже ні піклуватися, ні дбати ні про віщо сама не могла. І недужу матір Марися доглядаючи, вбачала в їй не людину хвору, немощну, а саме ту силу вищу, що без неї вона, Марися, не могла-б і жити...

І тепер ця смерть! Не сподівалася цього дівчина, не могла й думати, щоб так сталося. І вона не вірила тому. Конаючи, силкувалася мати звести тремтячу руку, щоб поблагословити дочку, що припадала до неї; холодіючи, змагались уста вимовити це благословення і безсило тіпались, не можучи нічого сказати; рука впала, уста замовкли, погасли очі, у дочку втуплені, і, не заплющившись, застигали в довічному сні,—а Марися все не няла віри і, цілуючи похолоділі материні руки, вона казала:

— Мамо, голубонько! Що вам? Погано?

Але мати вже не відмовила, не могла відмовити. І вже тоді, як не було ніякої надії, як смерть виразно поклала свою страшну похмуру ознаку на зсохлому

змученому обличчю,—тільки тоді дівчина скрикнула страшним нелюдським криком та й упала, як мертва, додолу біля мертвої матери.

Тепер вона сама. Вона змарніла за цей час. Бліде обличчя ще побілішало, здавалося, аж світилося наскрізь під чорним волоссям. Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали, і над їми, біля правої брови, вже позначилася невеличка зморшка—перший слід муки...

Але сама вона цього не помічала, бо мало що могла й помічати. Їй здавалося, що вкупі з матір'ю вона положила в яму і своє власне серце. Вернувшись додому з похорону, мовчки й не роздягаючись вона впала на той ослін, де її мати вмерла, і певна була, що це останній день її життя був, що вона вже більше не встане, лягла, щоб умерти.

Та не вмерла. Два тижні вона мало коли й спала, і тепер сон зміг її: вона заснула і проспала аж до другого півдня. Тоді в голові в неї немов трохи вияснилося, почала розуміти своє становище. Побачила, що не вмерла і доводиться їй жити. Та як?

Марися мало знала город. Вона зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденній, бо землі в їх не було. Жили вони вбого: село невеличке було і кожен звик латати чоботи сам, а купувати їх по ярмарках. То й жити було не дуже добре. Сподіваючися більшого заробітку, продав батько хату, та й переїхали вони до міста і жили тут більш уже як рік. Та тільки не діждався того заробітку батько: сухоти вже давно потроху точили його, а він пособляв їм запива-

ючи иноді—то за малий час після переїзду він і вмер у городі.

Мати й Марина zostалися самотні в чужому великому місті. Марина жила в наймах і трохи заробляла. Мати тепер то по наймах жила, то на поденну ходила, а то вже прачкою стала. Але одна біда йде та й другу за собою веде,—так і Марисі склалося. Одного разу, застудившись мати на річці, лягла, та вже більше і не встала...

І Марина zostалася сама в чужому великому місті. Родичів не було. Сусіди, знайомі були, хоч не багато, та хиба вони замість матери можуть стати? Хиба вони пособити можуть? У самих у їх не гурт чого є... а в кого може й є, та...

А жити-ж як? Які зароблені гроші були—усі вже потрачено. Зостався тільки п'ятак на півхліба. Вона тим жила два дні. Тепер треба шукати роботи. Де? Вона вже знала, що та хазяйка, в якої вона жила, вже иншу замісто неї взяла. Піти попроситися, може-б прийняла знов... А як ні? Що тоді?

Вона вчора починала молитися, прохала помочи в бога. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і zostалася. І дівчина несамохіть материні слова згадувала, ті, що вона ще малою чула: на землі тільки горе, а щастя на небі. Ох, як вона тепер добре ці слова розуміє!

Марина неначе прокинулася після важкого сну та й згадала, що треба йти. Вона встала з ослону, напнулася великим товстим платком та й вийшла з хати.

Хатка її була внизу, аж у землі. Марина пішла

в темряві по вузьких хитлявих східцях, держучися за стіну, щоб не впасти. Дійшовши до надвірних дверей, вона визирнула з їх та й спинилася, вагаючися, чи йти, чи вернутися, бо серед двору побачила хазяїна, що в його мати світличку наймала. Він про щось із наймитом розмовляв, махав руками і видно було, що сердився. Гострі пронозуваті очі в його мов потопали за гладкими щоками, що так і лисніли від жиру. Тепер ті очі мов аж виплигували з-за щік. Товста міщанська постать у заяложеному пальті стояла саме на дорозі, але боком до Марини, і хазяїн ще її не бачив.

— Оце-ж поприбірай мені швидше отут у дворі, та не гайсь довго,—казав він наймитові,—а тоді приходь до мене!

— Та хіба я барюся? Я й так он скільки вробив!— виправлявся наймит, оббиваючи мітлу об чобіт.

— Знаю вже, знаю тебе! Одбріхуваться вмієш! Мерщій роби мені діло, а то треба обійти кватирантів, таких, що грошей не платять, то може кого й витурити доведеться.

— Добре!—відказав наймит,—я зараз!

І, скинувши на плече мітлу, пішов до роботи в другий кінець двору.

— Усі ви—зараз! Тільки гроші вмієте брати!— пробубонів йому навздогін хазяїн.

Марина стояла, прищулившись у сінях, боячися визирнути. Так це й до неї прийдуть, бо й вона вже другий місяць хазяїнові грошей не давала... А що як вижене?—промайнуло у неї в голові.

— Хоч-би пробігти як-небудь, щоб не побачив!— подумала вона і визирнула в двір.

Хазяїна вже там не було. Марина швиденько перебігла через двір і опинилася на вулиці.

II.

На дворі йшов дощ, хоч і невеликий—мов крізь сито сів. Але все небо облягло сірими хмарами і вішувало його на довго. На небі а ні смужки ясної—скрізь простяглася сіра запона і ні в одному місці не розгорталася. Було холодно, і туман закривав мало не все, що можна бачити, тільки передні будинки ледви визначалися серед його хвиль. Усе велике місто здавалося безкраїм болотом.

Марина дужче загорнулась у свій платок і пішла, обминаючи невеличкі калюжки, боячись замочити свої ноги в драних черевиках. Вона не дивилася навкруги, не хотіла бачити цих величезних будинків—вони мов гнітили її, холодом од їх віяло на неї, бо вона зросла серед сільських привітних, хоч і вбогих, хаток, серед зелених лук, веселих садків та таємних лісів. Вона йшла скоро, поспішаючись. Найсамперед хотіла вона піти до своєї хазяйки, що в неї робила, та попрохати, чи не візьме вона її знову. Вона жила не близько, і поки Марина дійшла туди, то тремтіла з холоду і ноги в неї були мокрі.

Увійшовши Марина в хату, зупинилася біля порогу. Хазяйка була тут. Марині було ніяково і вона не сподівалася добра, бо вже знала, що инша є замісто неї. Дівчина промовила несміливо:

— Добридень!

— Здорова!—відказала хазяйка, висока й худа, неласкава з поглядом.—А чого тобі?

— Я знову до вас... чи не взяли-б до себе?...—не-сміливо питала Марина.

— Оттак, голубко! На твоє місце в мене вже є. Хиба-ж мені можна ждати? У мене робота не стоїть.

Марина мовчала.

— А твоя мати одужала?—спиталася хазяйка.

— Вмерли...—ледви прошепотіла дівчина.

— Вмерла? Ну, погано тобі.

Марина ще трохи постояла. Бачивши хазяйка, що вона не йде, додала:

— Хоч і не проси! Не прожену-ж я другу через тебе!

Дівчина тихо повернулася до дверей.

Мабуть горе дуже виразно глянуло з її обличчя, бо хазяйці стало жалко її, і вона промовила:

— Слухай! Он пані Луцькій, тій, що, знаєш,—на Коцарській вулиці живе, треба дівчини. Спитай піди!

Марина подякувала. Вона знала ту пані Луцьку, бо ця господиня посилала до неї Марину разів зо два.

Знову трусячися з холоду, вона побігла аж на той край міста, на Коцарську вулицю. Добре втомившись, знайшла вона чималий будинок з великим рундуком. Марина підійшла до його. Двері блищали від політури та від мідяних почищених ручок. Дівчині стало страшно.

— Чого я прийшла сюди? Хиба-ж мене тут хто

знає? Проженуть та й годі! А може й ні? Ох, якби то, господи!

Дівчина зітхнула і зважилася подзвонити. Потягла за дзвоник, підождала,—нічого не чути. Вона вдруге дужче смикнула. Іще хвилину підождала,—ніхто не відчиня.

— Я погано дзвоню,—дівчина подумала і смикнула з усієї сили. Дзвоник гучно дзенькнув за дверима, так гучно, що аж ізлякав її. Їй відразу схотілося втекти, але-ж вона зупинилася і почула ходу за дверима.

— Боже поможи!—подумала вона, чуючи, що їй уже не стає духу.

Двері відчинилися. Старий лакей, заспаний, кудлатий, визирнув ізвідтіля. Мабуть куняв, у передпокої сидячи, і оце тільки дзвоник збудив його.

— А чого тобі?—запитався він неласкаво.

— Пані Луцька дома?—ледви промовила Марина.

— А тобі нащо?—попитав лакей.

— Мені діло до їх є...

— Діло?—Лакей глянув на неї згорда раз і двічі і тоді сказав:—Кажі, яке діло: я доложу.

— Я хотіла-б сама...

— Самій не можна!—сердито відказав лакей.— Скажи, я доложу, тоді може й звелять покликати.

— Я чула, що тут наймички треба...

— Ну?

— Так я... прийшла попитати... може-б мене наняли...

— Еге! Он що!—погордливо промовив лакей, знов

усю її оглядаючи.—Ну, таких вас багато! Не треба нам наймичок, а хоч і треба, дак і без тебе обійдеться.

І, не слухаючи більше, він грюкнув дверима перед дівчиною.

Марина ще постояла трохи, тихо зійшла з рундука і тихо, без ніякої мети, пішла вулицею.

— Так і далі буде...—думала вона.—Так!... Ой, мамо! Нащо ви покинули мене?

Сльози бризнули в неї з очей і полилися цівкою. Не втирала й не спиняла їх, бо не мала сили. Стоплена, змучена, вона ще держалась, не падала досі, а тепер одразу мов погнулася під великою вагою від тяжкого лиха і плакала, гірко плакала всіма наболілими грудьми.

Ой, мамо! Нащо ви покинули мене!

Ламала свої худі рученята до болю і не чула, як болить, бо серце боліло дужче. Еге, воно так боліло, бідне серденьтко в молоденької дівчини, зоставшиися саме, саме на всьому світі—без помочи, без розваги...

Чи довго так тяглося? Вона не знала. Очутилась аж тоді, як чийсь товстий голос гримнув біля неї:

— А ця чого тут стоїть?

Глянула й побачила біля себе високого здорового чоловіка—мабуть «двірника» або що. Спершу не зрозуміла, де це вона і що з нею. Але чоловік удруге крикнув:

— Ну, якого-ж чорта тут стоїш?

Тоді вже побачила, що стоїть біля чийхсь воріт.

Марина мовчки пішла далі, а навздогінці почула:

— Усяка волоцюга тут тягається—так і дивись! Ну, народ!

Вона почула, що обличчя в неї мов огнем занялося. Що-ж вона зробила, за що її так зневажають? І її, подитячому чистій, душі хотілося скрикнути:

— Ні, не лайте мене: я-ж роботи шукала...

Але вона не скрикнула, тільки сльози до горла підкотилися ще дужче, і дівчина кинулася бігти вулицею.

Зупинившись Марина й огледівшись згодом, побачила, що була недалечко від своєї квартири.

Змучена, стомлена, вся трусячися з холоду, вернулася додому. Зранку не їла й крихти, але їй і не хотілося їсти. Поскидала з себе одержу, роззулась і впала на ліжко. Невимовна нудьга, нудьга з страшної самотності обняла її, і вона, стиснувши руки та зціпивши зуби, наче скам'яніла над однією, сто разів передуманою, думкою:

— Сама, зовсім сама!..

У неї тепер нічого не було в голові, тільки ця думка. Вона запанувала над нею, гнітила її ще дитячі молоді груди, морозила серце. Сама, зовсім сама!... Без хліба, без роботи...

Безнадійність обнімала її—чорна, без просвітку...

Зупинившись на одній думці і не можучи її збутися, голова почала врешті туманіти, похмура низенька хатка з почорнілими брудними стінами закрутилася Марисі в очах, і дівчина чи то заснула, чи то неприємна стала...

III.

Широкі, безкраї простори. Лёгке і м'яке повітря, все пройняте й облите сонячним промінням. Те повітря неначе ходить хвилями, переливається своєю ясною блакиттю. Землі не видно, зовсім уже не видно; тільки срібна блискуча смуга,—якась річка,—здаючись тоненькою ниточкою, простягається до величезного дзеркала—моря. А там, угорі, безкраї блакитні простори і якийсь неначе горн палає, ллє течіями сліпучий світ—це велетень-сонце. І нічого більше, ні єдиної цятиночки,—все чисте й безкрає. А тиша яка: ні пташиного співу, ні людського голосу, ні єдиного шелесту—всюди величчя тиша; вона й мертва, і наче в їй повно якогось могутнього схованого життя—воно розлилося в цих хвилях рухливого повітря.

Ні голосу, ні цятиночки...

Вона сама, сама бідна дівчинка Марися маленька «мамина» Марися в цьому безкрайому одвічному просторі. Сама...

Вона лине вгору серед хвиль осяйних. Лине туди, аж на небо, звідкіля летється золоте проміння.

І їй легко, їй гарно, вона купається в повітрі, вона дише їм на всі маленькі груди, вона впивається їм.

Все вище й вище. Блискучий золотий горн поближчав... А це що?

Серед нерушеної ніколи тиші пролинув якийсь звук. От іще, ще... Нарізнi згуки зливаються потроху в одну величню солодку мелодію. Це спів, божественний спів летється відтіля, згори. Хто це співає?

Вище! Вище! Он заколихалися, захвилювали блакитні прозорі хвилі, он розлилися вони, розірвалися. А з-за їх вилинула чудова постать—одна, друга... Он їх багато: чистих і чудово вродливих, з широкими крилами, у блискучих легких шатах. Вони летять, побравши за руки, і співають ту чудову пісню.

Вони прилинули до неї, беруть її і несуть ще вище. Як високо!

Ох, яке-ж золоте море, аж очі сліпить! Бідна Марися заплющує очі, знов розплющує і спершу нічого не бачить, окрім самого безкрайого золотого блискучого моря. Це сонце?

Вже очі потроху звикають до цього світу. Вже вона бачить...

Високий осяйний престіл серед того моря. Коло його навкруги такі, як і ті, блискучі і вродливі янголи з крилами. А далі скільки людей—і всі до одного в білих ясных шатах. Вони стоять перед престолом і дивляться туди, вгору.

А що-ж там, угорі? Хто там на тому престолі? Марися хоче звести очі, глянути і ніяк не зважиться. Немов сила яка не дає глянути. Тоді лине відтіля чудовий святий голос:

— Дівчино, підійди сюди і глянь!

І вона глянула. Боже! Хто це? Це не янгол такий, як он ті, що стоять округи; це не людина. Це краса сама чудова, це святість сама. Хто це? Вона його десь бачила, бачила це обличчя з невеличкою розділеною борідкою,—тільки тоді воно було стомлене, змучене, а тепер сяє божим сяєвом. І голос цей немов чула десь...

— Прийди до мене ти, труждаюча і обременена, і я заспокою тебе!

Ох! згадала-ж, згадала цей голос і обличчя згадала! Це-ж він, це-ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!

І вона падає перед їм, припадає губами до його святих, гвіздками пробитих, ніг.

Устає Христос, піднімає її з долу і бере за руку. І приводить до якоїсь жінки й каже:

— Ти не хотіла жити без матері, і я взяв тебе до неї.

Глянула дівчина на жінку,—аж це вона, справді вона, її люба мама. І вже не мертва, не бліда—ні, гарна і блискуча у своїх білих шатах.

Кидається дівчатко до неї: Мамо! Голубко!...

.....

Де це вона? Похмурі чорні стіни, чорна задимлена стеля над нею. Де це вона? Може, в труні лежить? А мама-ж де?

— Мамо!—ще раз скрикнула Марися і зовсім прокинулася.

Вона була на своєму ліжку у своїй темній похмурій хаточці.

Так це вона знову на землі? І то все тільки снилося? І небо, і Христос, і мама? Ой, нащо-ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася?

Вона схопилася з ліжка та й упала зараз-же назад. Тільки тепер вона почула, що всі кістки в неї бо-

лять, а голова палає, мов хоче розскочитися з болю. Це вона хвора.

Марися знову лягла і почала думати, з чого-б це вона занедужала? Спершу ніяк не могла пригадати, а далі згадала, що вся змокла сьогодні вранці. Це-ж вона застудилася. А що-ж тепер буде, як занедужа? Грошей нема,—що його їсти?

Їсти? Її тепер зовсім не хотілося їсти. Отак вона й не їстиме... та й умре тут, у цій хаті-домовині, з хвороби та з голоду—одинока й забута... Умре, як мати.

Ой ні, не дурно їй цей сон снився! Це не сон снився, а то справді мати її до себе кликати приходила. І добре,—вона з нею буде.

І Марися вже не лякалася своєї хвороби. Так краще буде.

Тільки в голову пече і так болить, так болить!... Хоч би ще заснути,—може-б ізнову такий сон приснився.

— Кажеш, що дома вже вона?—мов над нею хто крикнув товстим голосом.

— Еге, давно прийшла.

Хто це в неї в хаті говоре? Вона підвелася й озирнулася,—нема нікого.

Двері відчинилися, і в хату ввійшов господар, а за їм наймит.

— Еге, ось і вона!—почав господар.—Що-ж це ви, панно, в квартирі живете, а грошей не платите вже другий місяць?

Марися ледви підвелась і сіла.

— Подождіть хоч кільки день: одужаю, то віддам.

— Подождіть! Чули вже це! Ти ждеш, а вона живе-

живе, а тоді пурх! та й полетіла! Хиба їй худобу перевозити?—дві ганчірки! А гроші пропадають!

— Та будьте вже ласкаві, подождіть! Бачите-ж, я зовсім хвора!..

І, не всидівши більше, впала й ухопилася руками за голову.

— Хвора! А мені що, що хвора?—не вгавав господарь.—Мені скільки хоч лежи хвора, а гроші віддай!

Далі, бачивши він, що з Марисею тепер уже справді нічого не вдіє, промовив:

— Ну, та вже добре! Щоб після завтрього мені гроші були, а то я не подивлюсь, що хвора, а візьму та й викидаю! Гляди-ж!...

І, озирнувши ще раз убогу хату, промовив: «го-лота!» та й вийшов, а слідком за їм наймит.

IV.

Марисине бажання не справдилося: вона не вмерла. У неї була тільки велика пропасниця. Але тепер, після того сна, певна була, що скоро вмере.

То не сон був—то мама по мене приходила!—думала дівчина; і розпалена хворобою ще трохи дитяча голова вірила цьому.

Вона бажала вмерти, а смерть не йшла. Дівчина тільки мучилася—то горіла, то мерзла, страшенно схудла, бо пропасниця не давала їй нічого їсти.

Хазяїн мабуть ждав, поки одужає, і не приходив з неї гроші правити. Не вигонено її з хати, та що з того? Без помочи, сама лежала вона, змучена хворобою. Часом, як дуже вже пекло, їй невимовно хотілося

пити, але вона не здужала встати й набрати в дворі води. З смагою на губах, дівчина кидалася по ліжку, мучачись палючими муками. І серед тих мук їй примара за примарою в'являлася, знову вона свою матір бачила і чула, як вона кликала її до себе. Дівчину обнімала туга безмірна, і вона кричала:

— Мамо! Мамо! Коли-ж я буду з вами?

Вже третього дня, дотягшись до вікна, вона побачила в дворі дівчину шевцеву (жив швець у дворі). Покликкала її й попрохала забігати хоч инколи до неї та приносити води.

П'ятого дня Марисі полегшало. Вона встала опівдня. З'ївши шматочок хліба, вийшла з хати, щоб хоч дихнути вільніше. Та на лихо, побачивши господар, що вона вже ходить, знову присікався:

— Або сьогодні до вечора гроші, або геть під три чорти!

Марися нічого не відказала господареві. Однаково їй тепер було, чи вің її вижене, чи ні. Вона бо певна була, що їй не довго жити,—незабаром покине вона цей світ. Ця думка, не виходила їй з голови. Чому вона так думає,—того Марися й сама не сказала-б, а тільки вірила чогось, що не житиме, до матери піде. Як саме це зробиться—того вона досі не знала і здумати того не могла.

Трохи згодом, сама не знаючи як, Марися опинилася на вулиці. Вийшла мов непритомна. Тоді вже тільки помітила, як за ворітьми її вітер холодом обняв. Здригнулася дівчина й озирнулася:

— Куди це я йду? І чого? Треба назад вернутися.

Спинилася була, але-ж у хату не вернулася, хоч і нездужала, хоч і трусилася з холоду. Їй так хотілося кудись піти, втекти з своєї хати похмурої, як льох, з тієї хати, що в їй стільки горя вона зазнала, що в їй так ізганьблено її. Вона пішла. А куди-ж іти? Може знову піти роботи пошукати? Та де-ж її знайдеш?

Роботи! А нащо-ж його й роботи шукати? Хиба вона думає жити, чи що? Тільки хоч-би швидше, щоб не мучитися так!

— Дівчино, дівчино! Гей, чепурушко! — хтось голосно погукнув за нею.

Озираючись: якийсь чоловік, ремесник, мабуть, уже підпилий, точачись, наздоганяв її.

— Ну-ну, чепурушечко, не тікай, ходім удвох!...

І він зовсім близько підійшов до дівчини, простягаючи до неї руки. Марися полохливо поступилася назад, кажучи:

— Чого вам, дядьку, треба?

— Чого?—белькотав п'яний. — Хиба-ж ти дурна? Не лякайся мене, моя кралечко! Я-ж тебе люблю, ходімо зо мною! Я за гроші, я не дурно!... І вип'ємо!...

П'яний хотів її обняти. Марися вирвалася й побігла. П'яний зупинився, похнюпивши голову. Тоді глянув у слід дівчині і загомонів, бачачи, що вона тікає:

— Тікаєш? Ну й тікай, трасця твоєму роду! Обійдемося без вас!.. Мало хиба вас таких тут валасається? Великі цяці! За п'ятака всіх куплю! А то, бач, утекла, запишталася!.. Та в мене грошей стільки, що я й не подивлюсь на яку-небудь!... Хиба кращих нема?... Ах ти!..

Тут уже лайка посипалася.

Дівчині стисло груди...

— Так ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!... А то ще й справді такою зробишся. Тільки-ж як це зробити? як?

Вона бігла далі, не зупиняючись, з однією думкою: як?

Голосний свист, гучнє гудіння вдарило їй у вуха. Вона зупинилась і глянула. Темна низка вагонів бігла по колії. Здавалося, то змії,—такий як у казках,—простягся, звивається, шиплючи, виригаючи дим. Марися спинилася й огляділася: не помічаючи сама того, вона зайшла аж до вокзалу.

І зненацька їй у голову вдарила думка...

— Ось як! Тепер знаю!—прошепотіла дівчина.

V.

Еге, тепер Марися знала, щò їй треба робити. Тепер вона думала, як-би це краще зробити. Тут народ метушиться сюди й туди. Треба вийти за місто—це недалеко—і подождати другого поїзду.

Дівчина так і зробила. За півгодини вона вже сиділа за містом на горбочку, біля колії.

Сиділа й думала.

Вона спокійна була. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити. Їй навіть гарно було думати про те, що трохи згодом уже ніхто ніколи не зможе образувати, не зможе мучити її, і вона побачить свою маму. Про смерть саму вона не думала: вона вже раз наважилась, що кине́ться під поїзд, і більше про це не згадувала.

Навкруги був невеличкий гайок. Осінь уже поклала на його свою важку руку. Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, тихо раз-по-раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав товстий і м'який шар такого листя. Падаючи з дерева і лягаючи на його, нове листя тихо і якось таємно шелестіло. Де це й коли Марися чула, як листя отак саме шелестіло?

Згадала! Це тоді діялось, як ще вона маленькою дівчинкою була, як ще вони на селі жили. Це саме в-осени й було. Вона одна-однісінька йшла густим лісом, йшла без стежки, навмання, а золоте листя падало й шелестіло, як і тепер шелестить. І так, як тепер, вона йшла шукати іншого, небесного життя, так і там вона шукала неба, хоча їй і не хотілося тоді вмирати. Але мати їй часто розказувала про рай, про те, що на землі горе, а на небі довічне щастя,—і шестилітній дівчинці схотілося на небо. І вона пішла туди, де небо торкається до землі,—там мусили бути східці на небо і це було за лісом. Довго вона блукала, поки додому вернулася...

І як тепер усе це згадалося їй добре: і ліс великий, і як вона йшла тим лісом, продираючися поміж кущами; і як вона, після довгої блуканини, втомившись, спіткнулася на товстий дубовий корінь і впала. І так їй навіть той корінь виразно в'явився, що вона неначе знову перелинула туди, в ті дитячі літа... Якби вона тоді знайшла небо!

Господи! Як довго дождати! Чи скоро цей поїзд? Вона встала й почала виглядати його.

— А я-ж не замкнула своєї хати!—зненацька згадалося їй.—Як хто вбереться! Піти замкнути!

— Чудна я! Адже-ж мені зараз умирати.

Вмирати! А що тоді буде, як вона вмере? Поїзд одріже їй голову, тіло знайдуть, привезуть у поліцію, мабуть хазяїнові оповістять. Вилає він її за те, що гроші його пропали. І їй сором стало, що вона хазяїна одурила.

Марися знову сіла на землю, і думки знов її опанували. Тепер їй згадувалася мати така, яка вона, вмираючи, була: жовта, худа, з погаслими очима... Але дівчина більш не плакала по їй, тільки думала:

— Я скоро побачу її...

Чого-ж це машини нема? Чого вона забарилася?

Ще поминуло скількись часу... Сонце вже сіло за гаєм. Останнє проміння позолотило деревам верховіття й погасло. *Їй*—воно навіки погасло!..

Зовсім уже смеркалося. Усе навкруги в сіру темряву загорнулося. Тільки дерева мріють перед очима чорними стовбурами. Вгорі на небі—стемна-сіро, а ні єдиної зіроньки. Ох, як сумно на землі!... Хоч-би швидше, швидше!...

А ось таки й він—свистить! Вона встала і тихо пішла до колії. Тоді згадала, що їй ще треба помолитися. Повернувшись до схід сонця, стала навколішки і вдарила поклін.

— Господи! Прийми мене! Мамо, до вас іду!

Ще раз припала до землі, потім перехрестилась і пішла до колії. Біля неї зупинилась і глянула в той бік, звідки машина бігла. Ось і вона. Вже зовсім темно і

поїзда самого не видно,—тільки два лихтарі, як два пекельні ока, зяють у темряві.

Марися скинула з себе хустку, ще раз перехрестилася, стала навколішки й прихилилася до рейки. Вона положила до неї шию, а сама зовсім лягла на землю. Ух, як страшно гуде колія і земля труситься!...

А поїзд усе ближчає та ближчає, пекельні очі все ясніше та ясніше пронизують темряву. Чи скоро-ж?

Ще хвилина...

Ось уже чути, як бряжчать ланцюги між вагонами, ось уже колеса видно. Пекельні очі зробились великі, палають.

Зараз, зараз!

Господи! Та що-ж це вона робить? Це-ж смерть! Їй ще хочеться жити. А це—смерть! Геть відціля, а то ось!...

І вона хотіла кинутись назад.

Але щось притисло їй шию до рейки, щось різонуло страшним болем—і годі...

Вона вже нічого не бачить, нічого не чує... Тільки тепла кров з безголового трупу оббризкує колеса поїздові, а той біжить далі, закривавлений...

Марися «пішла до мами»...

1885. VI. 25.
с. Нижня-Сироватка
на Харківщині.

СЕСТРИЦЯ ГАЛЯ.

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому виду та й повисла йому на довгому сивому вусі. Він скинув сльозу, сердячись,—бо хиба-ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, це бриднє! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але-ж і цього разу не довго вона стреміла в зубах у Йвана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала долі вже під ногами, і Йван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає, цей туман, ось він уже зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче побігло по щоці і знов повисло на сивому вусі. Еге, п'ятий десяток доживає,—не мало років прожив, та не плакав ніколи Іван, хиба ще як хлопцем малим був, а тепер довелося заплакати.

Та й не дурно-ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з во-

дою прожив, тепер її нема: вона лежить мертва у холодній ямі. Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, самотній, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав-же господь йому щастя: всі старші повмирали, zostалися дома тільки малі,—дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, впокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці—кить-кить... Але він того вже не чує. «Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелось розлучитися»...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш—завтра вже й забудь. А ті, далекі літа не забуваються...

От же не забудь, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучнє було,—тоді ще горілка дешева була. Так, весілля.... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадалось йому Семенове обличчя,—червоне, очі вирячені, сам він до миски припав. Навщо воно згадується таке?

А як діти пішли!.. Господи! які вони раді їм були! Так ні-ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була—в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Йвана серце зашеміло: це щось нове згадалось. Господи! І навіть він так зро-

бив тоді! Він ніколи її не бив, ні... Тільки раз це було: він з шинку прийшов—уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто навідлі кулаком. Хотів по голові, та п'яний був—похитнувсь, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його біта була: як стояла, так і впала на піл, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона тоді дивилася!... Він і тепер неначе той погляд бачить. Ох, навіщо-ж він це зробив!...

— Мамо!—скрикнув з-просоння невеличкий хлопчик, що спав на полу.—Мамо!

І він розплющив очі, подививсь навкруги і, ще сонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама?—питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім мабуть одразу йому згадався учорашній похорон і він скрикнув ізнову:

— Мамо! Я хочу маму!—і облився слізьми.

Дві дівчини: більша—Галя, менша — Одарка теж попрокидались од голосіння братового і повставали. Одарка зараз-же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачущих дітей.

— Не плачте, дітки, годі!—промовляв він, голублячи їх.

— Я маму хочу!—не вгавав малий Василько.

— Маму!—хлипала, тручи руками очі, Одарка.

— Мама нема, дітки...—тихо, ледви промовив бать-

ко.—Мами нема: вона... пішла... до тітки Марусі. Ось подождіть, скоро вернеться...

— Ні-ні!—голосив хлопець.—Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю в яму закопано вчора! О, навіщо в яму! Я не хочу так,—там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми.

Тільки Галя, сидячи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючися вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. А далі, мов перемігши себе, вона втерла сльози й сиділа не ворушачись, тільки її маленьке тільце здригалось раз-по-раз то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали та й плакали, голосно кличучи маму.

Іван не знав, що й робити. Коли це Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе та й почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну-ну—годі... Я тобі ляльок нароблю і «котка» заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледви вдержуючи сльози, почала співати «котка», ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, любя мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких братіка й сестричку, що так, як і вона, zostалися без мами.

Спершу діти мало її слухали; але потім почали пла-

кати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гаразд напрацювавшись з Васильком, заходилася біля Одарки. Тут діло було легше, незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо й цього він не любив за те, що «тоді скубеться». Але потроху Галя поборолла всі ті труднощі.

— Тату, я їсти хочу!—тихенько промовила Одарка, сіпаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу!—завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику!—не згоджувався хлопець.

— Синку, нема кулешику; ось підожди—я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше,—тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще

не покинув дуги губи й очевидьки заходжувався щось вигукнути. Надто в хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз!—пожалівся хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину й кожух і вдягла брата й сестру.

— І соли нема!..—додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені соли!—попрохала Одарка.

Галя густо насолонила дітям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки не було чого голосити і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Іван тим часом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтопляти в печі. Що-ж його варити? Кинувся шукати чого-небудь—знайшов пшона.

— Зварю хоч кулішу,—думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав.

— Е, дурний! Нащо-ж я всипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте,—я зроблю... Я знаю...

Іван, дивуючися, глянув на Галю.

— Годі бо, тату, не займайте, я сама впораюсь,—казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала! — відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер як-небудь—мами нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу не озиваючись і дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не галялася. Поперемивала горщики, поналивала які треба, та й почала становити в піч. Один горщик був їй важкий—вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня хазяйка. І тут маненькі рученята не зовсім спершу слухалися, та далі звикли.

Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хазяйкою буде!..—гірко всміхаючись промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючись, гляділи на свою маненьку сестру. Ще недавно вона з їми в ляльки гулялася, а тепер он уже порається. І вдягає їх, і годує, і варить—зовсім, як мама.

— Галю, кожух ізсунувсь, — озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику звариш?—питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю,—казала вона, гладячи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь!—казав Василько направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах бреніли.

Маненька Одарка й собі сіпала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула,—болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику підожду,—казав голодний хлопець.

— Подождіть, подождіть, ось я зараз,—відмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не надовго, бо раз-по-раз то брат, то сестра скиглили, що їм або «носа треба втерти», або «почухати, бо щось куса», або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

* * *

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знов піде,—видко, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо ні забалака, нагадує і йому, й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його спитаються, або пожалує їх мовчки.

Та й діти—смутні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гуляти так, як

і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк—ледви втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово «мамо» знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піч у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом,—батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві та мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату!—почав він, учепившись йому за руку.— Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не таке, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде,—промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде!—шепотів батько, ледви вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона—як мама,—знов розказував хлопець,— вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

— Так, синку, так,—вона тобі все зробить, а ти не плач, грайся—все буде...

* * *

Уже повечеряли. Сумно повечеряли—перша вечера без матери. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене!—прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри взуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглась вузлом. так не розв'яжеш!—озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися й пороздягалися; Галя повклала й повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати,—скажи нам казочки!—прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку,—додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і що-найменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе?—перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже:—понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти,—знову каже хлопець.—І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить-же, не перепиняй!... То ті сестри й кажуть:—Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди заберемо...—розказувала Галя, а діти все слухали. Маненька Одарка підвелася трохи та, зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і

тільки, не відриваючи очей від сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

Он Галю вже вбито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали,
Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива діти, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув.

Тільки Галя не спить—це маненьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама цим дітям. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки, і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічачи слова, але-ж без краю вірячи, каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більше вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе...

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи, зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках.

— Господи! Візьми мою маму до себе з холодної

ями—нехай їй у тебе гарно буде! І мені дай, Господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братів-кові й сестриці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванні, немов зупинився на небі, обливаючи пасмами свого сріблястого проміння маленьку дівчинку, що молилася серед хати. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс-же богові ту молитву, щоб він обітер сльози на схудалому обличчю? Хай-же він і тепер віднесе її, цю молитву, туди, перед престіл довічному, та й положить йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!..

А вона все молилась, у місячному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім, положивши три поклони, встала, підійшла до брата й до сестри, вгорунула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки хмарка набігла й сховала його...

1885.

с. Нижня-Сироватка
на Харківщині.

ДЯДЬКО ТИМОХА.

I.

Дядько Тимоха... Як живий устає він у мене перед очима... Здоровенна кудлата голова з рудою бородою, з обличчям, умазаним у киптяву й сажу, з голубими очима, такими голубими й добрими, що кожна дівчина забажала-б такі мати. А проте очі ті не всякий міг помітити, бо ховалися вони під стріхою з рясних довгих брів. Голову вткнуто йому на широчезних могутніх плечіх, а весь Тимоха держався на двох стовпах, обутих у велетенські чоботища. На превелике лихо, один стовп був дуже кривий, і Тимоха більше волочив його, ніж ходив на йому.

Дядько Тимоха був коваль, і дві його здоровенні жилаві руки з засуканими рукавами що-дня, як пірцем, повертали й гупали важким півпудовим вершлягом по залізному ковадлу так дуже, що те гупання чути було далеко селом, хоча кузня Тимошина й стояла аж на краю, на вигоні. Коваль він був знаючий, дотепний, тому-ж то, тільки почують на селі це важке гупання, так зараз і чвалають до ковальні дядьки, несучи поламані сокири, необшиновані колеса, ведучи непідкованих коней. З Тимохою ніхто ніколи не торгувався, бо всі

звикли до того, що коли він скаже яку ціну, то вже не скине й копійки. Коли-ж хто-небудь, не знаючи його звичаю, давав йому менше, ніж він заправив, Тимоха, нічого не відмовляючи, одвертався до свого ковадла і починав гупати вершлягом. Чоловік, силкуючися перегукнути цей гугот, кричав:

— Ну, що-ж? Берегись!

На ці слова Тимоха своїм мігутнім басом відмовляв, покриваючи голосом гупання:

— Піди, розкажи своєму дідові!

Як-же чоловік, ще трохи підждавши, накидав йому копійку або дві, Тимоха гукав:

— Поцілуйся з своїми двома копійками!

Кінець був звичайно такий, що чоловік платив Тимосі стільки, скільки той хотів, бо другого коваля в селі не було.

Але траплялися й такі випадки.

Приносить який дядько сокиру або долото насталити, або ще що. Тимоха починає обглядати те, що йому принесено, з усіх боків.

— Гм... Твоя сокира таки зазнала лиха...

— Та було всього по хазяйству... Тільки вже настали, будь ласкав.

— Нову-б тобі, мабуть, краще...

— Та воно так, дак-же-ж на нову грошей треба.

Полагодь уже цю як-небудь. Я тобі два злоти дам,— поспішається дядько, бажаючи зробити Тимоху прихильнішим до своєї сокири.

— Два злоти! Ах ти ковтюба дурна!—зненацька визвірюється Тимоха.

— Та хіба я що? Чого ти лаєшся?... Коли вона більш не стоїть...—виправлявся збентежений дядько, думаючи, що Тимосі здалась малою ціна.

— Два злоти!—не вгавав Тимоха.—Два злоти! Який-же ти після цього хазяїн, коли ти мені за таке два злоти даєш? Який-же ти хазяїн, питаюся я в тебе?

Дядько зовсім уже не знав, що йому й казати, а то найбільше через те, що розпалений Тимоха пхав йому під носа безщасну сокиру.

— Два злоти! Та ти знаєш, що всій сокирі ціна копик, а ти за ту роботу, що семигривеника коштує, два злоти даєш! У, ковтюба! Заходь над вечір та принось семигривеника!

І Тимоха кидав сокиру в куток, а сам знову починав гупати вершлягом.

II.

Але-ж не подумайте, що дядько Тимоха був сердитий і похмурий—зовсім ні, і я це знав більше, ніж хто інший. Я був тоді ще малим хлопцем і дуже часто бігав до його: він нам родич доводивсь якийсь, та й ковальня його була недалеко від нас; а найбільше те мене тягло до його, що ми з дядьком Тимохою були собі приятелі.

Було, вбіжиш туди, в кузню—темно, тільки біля горну, залитого вогнем, стоїть дядько Тимоха чорний і блискучий од хвиль червоного полум'я і щось поверта кліщами у горні та гука на піддувача:

— Гей, дми, Хведоре, дми! Дми дужче, веселіше! Е, біси його дядькові, горить! Дми!

— Дму!—відгукувався той з-за міха, з темряви.

Мені чути, як міх сопе з усієї сили. Після блискучого полум'я в горні—міха не видно в кутку, і тільки чути це сопіння; і тоді здається, наче якийсь страшило дише там, у темряві, своїми величезними грудьми, дише і може готується ось-ось кинутись і поглинути всіх. Але дядько Тимоха швидко розбива ці примари:

— А ну, вшквар, Хведоре, такої, що ну!

І лід трищить, і комар пищить,
А то-ж кум до куми порося тащить!
—Кумцю-голубцю, звари мені порося,
Звари мені порося, щоб і юшка була!
І юшечка, і петрушечка,
Кума моя, кума моя, моя душечка!

— Ігу, моя душечко!—вигукує Тимоха і часом навіть, розпалений веселою піснею, починає пританцьовувати кривою ногою, держачи в руках кліщі, а в їх жевріє розпечене залізо.

У цю хвилину я витикався на двері. Тимоха запримічав, що хтось застить, дививсь, і гукав:

— А, це ти, Василю! Не засти-ж, іди в кузню! Дивись, як ми будемо смалити!

І через хвилину два тяжких вершляги гупали по ковадлу, аж земля навкруги трусилася, а дядько Тимоха пригукував:

— І-гу! гей-гуп! гей-гуп! Іще раз! Іще два! Знайте, люди, коваля! Іще гуп, іще два! Гей, бий-бий!

І вершляги гупали, а безліч блискучих искор сипалося по ковальні вогняним дощем, пронизуючи темряву і примушуючи мене затуляти рукавом обличчя.

З дядьком Тимохою ми були, як я вже казав, великі приятелі, і він що-разу, як я до його приходив, давав мені всякі шматочки заліза: кругленькі, що позоставались од пробитих дірок і що звалися про-між нас, хлопців, грішми, довгенькі й усякі інші. Не раз бувало так, що, скінчивши роботу й не бажаючи йти додому (дядько Тимоха хоч п'ятий десяток год жив, а подружжя собі не знайшов,—то-ж йому невелика й хіть була йти в свою хату),—так, кажу, не бажаючи йти додому, він сідав у кутку, вкупі зо мною, на мішки з вугіллям, і ми починали розмовляти. Я, звісно, більше слухав, а дядько Тимоха казав. Тут і казки були—не про лисичку й півника, ні,—а про всяку «страховину» (так я нею впивався, слухаючи!), і ковальські легенди про коваля, що чорта, «нєприятеля» (казав Тимоха), за язик тяг, або про те, як коваль дуже хитро випитав, у чорта-ж таки, способа кувати, або ще про віщу, і приспівки всякі чудні, і чимало дечого. І я любив дядька Тимоху, а дядько Тимоха мене любив. Через те-ж, що ми так собі любились, одного дня трапився такий випадок.

Увійшовши, як то звичайно робив, до кузні і сівши в кутку, я незабаром помітив, що дядько Тимоха чогось наче сердиться на мене... Я почав був говорити до його, але він нічого не відмовив і тільки скося, якось чудно, глянув на мене. Я здивувався й засмутився. Посидівши ще трохи в кузні і бачачи, що краще не робиться, я, зовсім зажурений, устав і пішов до дверей.

— Василю, куди ти?—гукнув дядько Тимоха, копирсаючи кліщами у горні.

— Додому-куди-ж!—одмовив я, сердитий на його.

— Чого?

— Чого! Того, що хочу!—хотів був сказати я ще сердитіше, але почув, що сльози клубком підкотилися мені до горла.

— А, так ти додому? Так я-ж тебе не пущу!—гукнув дядько Тимоха і тої-ж миті дві здоровенні засувані руки обхопили мене.

— Пустіть мене, дядьку, пустіть!—кричав я, пручаючись і чуючи, що в мене очі вже повні сліз.—Пустіть, ви сердиті!..

— А, сердитий?... Гарзд!... А це що?

І я опинився знову долі, а мені до ніг брязнуло щось із Тимошиних рук.

Я підняв його і прикипів до місця з радощів. Такого щастя я ніколи не сподівався. Я тільки марив про його, часто марив, і одного разу навіть признався дядькові Тимосі, але ніколи не думав, щоб він мені скував справжню залізну невеличку шабельку!

— О, дядечку!—тільки й міг скрикнути я, хапаючи шабельку в руки.

Мої мрії справдилися: тепер я можу піти про-між хлопці певний, що ні в кого нема такої штуки, що я зовсім козак із шаблею.

— О, дядечку! Які-ж бо ви добрі!

— Добрий тепер, а то сердився, пущверинку!

Але я вже не слухав його: вхопивши шабельку, я повертав її на всі боки і розглядав свій дорогий скарб. Нарешті, не мігши вдержатись, я крикнув дядькові Ти-

мосі: «Я зараз»—і чим дуж чкурнув до хлопців похвастати подарунком.

Згадуючи тепер дядькове Тимошине обличчя, яким воно було в ту хвилину, і його добрі голубі очі, я не зважуюся сказати, хто з нас був тоді щасливіший—я, чи він...

III.

Казав уже я, що дядько Тимоха пробував собі молодиком. Всі так ізвикли бачити його без подружжя, що надзвичайно здивувалися, дочувшись, що він має одружитися. Уперше я це почув у своїй сем'ї—батько казав про це матері й додав:

— От, на старість розуму рішився!

— Зовсім скрутила чоловіка,—промовила мати.— Пропаде він з нею ні за що!

Ці слова як ножем різнули мене. Дядько Тимоха пропаде ні за що! Мені так зробилось у цю хвилину жалко його й страшно, що я, вхопивши шапку, побіг до його. Він кував, як і завсігди, тільки був тепер сам, без молотобійця. Я вбіг у ковальню і, нічого не розбираючи, не оберегаючися розпеченого заліза, кинувся до його.

— Що це ти, Василю! Бережись, попечешся!—придержав мене дядько Тимоха.—Чого це ти?

Але я не міг нічого відмовити і почав тільки хлипати.

— Оттакої!—здивувався Тимоха.—Чого це ти рюмсаєш? Що це тобі?

— Мені вас, дядьку, шкода...—ледви міг я вимовити.

— Мене? Отака ловись! А що-ж я? Вмираю, чи що?

— Але-ж ви хочете одружитись, і мама... кажуть, що ви... ви пропадете...—і сльози знову полилися у мене з очей.—До кого-ж... я... ходитиму тоді?!

— Так он що...—промовив дядько Тимоха, трохи помовчавши.—Ну, цього не бійся—я ще не загину, і ходитимеш ти до мене, як і ходив.

Мабуть дядько Тимоха вмів мене розважити і через який час я покинув плакати.

Дядько Тимоха одружився.

Я ходив до його в ковальню, як і раніше, і часто бачив його жінку.

Була собі вона невеличка моторна молодиця, чепурненька, щebetлива. Сирота без хати, без шматка хліба, вона пішла за дядька Тимоху, щоб не жити голодною й холодною, тиняючися по наймах. Так казано в нас у сем'ї і лайно її, казано, що вона одурила дядька Тимоху, що не любить його і що нечесно дівувала. Я слухав це все і, хоч не все розумів, але-ж став не любити Пріську (так її звали) і завсігди тікав з ковальні, коли часом вона була там, як я приходив. Але дядько Тимоха любив її, здається, без краю—принаймні він з неї очей не зводив, як вона заходила до його і стояла у чорній похмурій кузні, серед киптяви, диму і залізних уламків, весела, чепурна, молода. А він, чорний, умазаний, кривий і старий, таким бідолашним здавався поруч із нею, що мені невимовно жаль було його в такі хвилини.

IV.

Минув рік. Де-далі, то все більше та більше я став помічати, що дядько Тимоха сумний. Знаєте, дитяче

серце чуле на це, а найбільше ще до того чоловіка, кого любить. Так і я...

Згадую, що це було в-осени. Я чогось давно вже не був у дядька Тимохи, і мені схотілося побігти до його.

Ще не доходячи до ковальні, я почув, що хтось у їй кричить. Я здивувався і ще скоріше побіг. Добігаю— дядьків Тимошин голос. Тільки я на двері збіг, та так і скам'янів на місці. Я ніколи не бачив таким страшним дядька Тимоху. Лице бліде, аж сине,—дарма, що на йому сажа й киптява налягли; очі страшні, блискучі. у руках вершляг. Він маха їм, іноді б'є по ковадлу, сам кричить:

— А! так!.. Одурити старого дурня!.. Молодший, кращий!... Так йому, старому йолопові, й треба—не квапся до молодих!... Так!... Але-ж і падлюка!...

І він ударив вершлягом по ковадлу.

— Одурила! Наче я не любив її... Та я її вб'ю, вб'ю прокляту!...

І він знову махав вершлягом, знову гупав по ковадлу.

Він був п'яний.

— Та годі бо вам, дядьку,—вмовляв молотобієць,— ще може й на добре повернеться.

— На добре?—ревів Тимоха.—На добре, кажеш? Ні вже, тепер он на яке добре повернеться, як я їй оцим молотом голову розвалю, вб'ю її, роздавлю, як жабу!

Він кричав так люто, а його обличчя було таке страшне, що я, з остраху, кинувся геть із кузні...

Увесь день до вечора я пролежав у бур'яні на на-

шому городі. Ні їсти, ні пити я не міг нічого. Дома думали, що я хворий.

Уранці я не втерпів і знову побіг до ковальні, щоб хоч подивитися, що там робиться. Але ковальня була замкнена. Другого, третього дні—теж. Дядько Тимоха не робив у кузні, а в нас у сем'ї казано було, що він п'є. Я мучивсь і що-дня по кільки разів бігав до ковальні дивитися, чи нема його там, і робив це крадькома, щоб ніхто не знав. Але ковальня все не відмикалася.

Так проминув тиждень.

Одного ранку, нарешті, я діждався свого: я побачив дядька Тимоху біля кузні. Стиха я підійшов і глянув на його. Глянув і злякався: обличчя бліде, очі позападали, якась мука світиться в їх. Увесь якийсь мов пригнічений він, а зістарівся так, що й не пізнаєш. Одягнений у кожусі, за плечима торбина. Стоїть, замикає кузню. Побачив мене—зрадів.

— А, Василю, і ти тут! Давно я тебе не бачив.

Замкнув, немов їти хоче.

— Дядечку, куди це ви?

— Треба йти.

— Куди йти?

— Далеко.

— Як то далеко? Чого далеко?

— Того, що в своїй хаті місця нема...

Я й сам не счувся, як він нахилився до мене, як обняв мене і почав цілувати. Чую, сльози на моє лице капають, капають...

— Дудечку, голубчику, що це ви?

— Це я так, нічого, Василю... На старість, бач, плакати задумав... Прощавай, мій любий, прощавай!.. Адже ти один мабуть на всьому світі любив мене... Прощавай!

І я вже плачу, ридаю, вхопившись за його руками.

— Ой, не ходіть, дядечку, не пущу!.. Не ходіть, або мене з собою візьміть!..

Але не допомоглося—пішов...

Кажуть, дитячі сльози—дурні сльози. Не завжди, мабуть...

Уже потім, як підріс я, розказувано, як воно сталося. Тимошина жінка пішла за його тільки через те, що нікуди було подітися,—то вона недовго прожила з старим і знайшла собі сусіднього парубка. Поки Тимоха не знав цього, то було добре, хоч і все село про те відало. Але одного разу він, вернувшись з ковальні побрано, спіткав у себе в хаті того парубка і зрозумів усе. Він і слова не сказав жінці, а запив страшенно і все сварився й нахвалявся, що вб'є її. Але до неї не йшов. Вона-ж сподівалася, що це перейде, і не чіпала його. Через тиждень одначе він кинув пити, витверезився й пішов додому.

Жінка була в хаті. Мовчки зібрався він, одягся, узяв де-що і, вже виходячи з хати, промовив:

— Зоставайся сама—хата єсть, худоба якась єсть—живи! Може щасливіша будеш... Тільки не одури й його, як мене одурила. Хай тобі бог простить!

І більше нічого...

Жінка зосталася—повія була на все село.

Через тиждень після того, як дядько Тимоха пішов

з села, ми перечули, що він у наймах, за коваля, в якогось пана; а місяців через півтора прийшла у волость звістка, що в полі, біля шляху, знайдено замерзлого чоловіка, а був то дядько Тимоха... Казано, що він страшенно пив і п'яний замерз у полі.

Я плакав гірко, як почув про це. Та й тепер сльози набігають на очі, як згадаю я безщасного дядька Тимоху, згадаю, як він любив мене і як його заносило снігом у полі одинокого, замерзлого... Сльози знову набігають, як і тоді...

1885. XI. 12.

х. Кути на Харківщині.

КСЕНЯ.

I.

Давні-давні дитячі літа!

Тоді легше жилося, легше дихалося!... Материне пестування й любов, піклування батькове,—трохи суворий, але добрий він був,—дитячі забавки, радощі й горе—все до купи злилося, поперепліталося, і мов малювання любе ясно-радісне,—так тії дитячі літа перед очима встають. Але визначніш од усього на цьому малюванні відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що, здається, дорожча вона мені над усе, над усе на світі, опріч одного тільки... Це ти, Ксеню, тая постать,—ти, довіку дорога й кохана моему серцю. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час поруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи... Та й тепер стоїш перед мене мов жива і така-ж тиха, така-ж люба...

Це було через два роки після розлуки з першим моїм другом, з дядьком Тимохою...

Але я мушу сказати спершу скільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що далі оповідатиму.

Сем'я наша заможна була і на селі нас багатирами вславлено. Але ми жили просто, в пани не пнулися, дарма, що й було з чого і що батько та двоє старших братів письменні були. Я найменший був у батька й матери після двох синів та чотирьох дочок,— то-ж і любили мене обоє вони найдужче. Бачачи, що всюди повелися школи, почалася наука, батько за-всігди казав, що як довчусь я в нашій школі, то віддасть мене ще в місто вчитися. Ніде правди сховати, мені не зовсім це подобалось і здавалося, що мати правду казала на це батькові, говорячи:

— І що бо ти, старий, вигадуєш: віддавати дитину бо-зна куди, бо-зна до кого! Буде з його й тутешньої науки—адже вчиться у школі!

— Ні, стара, не буде,—відказує батько:—годі вже нам дурнями сидіти та коритися розумним глителям. Час і свого розуму засягти. Буде він учитися і тут, і там, щоб міг мужиком прожити, не кланяючися кожному здирці.

Мій батько був чоловік дуже відмінний од інших наших селян і любив робити все своїм робом. Він і тут свою дорогу назначив мені...

Але хоч і невелика була хіть у мене їхати до міста, та в своїй школі я вчився не погано.

II.

Це було по-весні...

Я тільки одну зиму ще ходив до школи. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наближався кзамент. Мені страшно було його,

того кзаменту, бо казано, що на його якийсь пан приїде, але бажалося, щоб швидше він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридло сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних співів, як лука пишалася веселими квітками, як жваві метелики тріпали в повітрі своїми різноколірними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми що-дня мусіли сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю!..

Зате-ж, як кінчалося вчиття і нас пускано додому, то—ніде правди сховать—я, та й багато моїх товаришів, не дуже дбали про науку, а більше надолужали згаяний у школі час.

Так, це було по-весні. Вернувшись з школи і кинувши на мисник книжки, я вхопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку. Я побіг у сад і скоренько вирізав собі цівку з бузини. Тоді, розсівшись перед своїм двором, я почав виробляти сікавку. Я вже відрізав її і простромлював серединку, як зненацька біля мого вуха озвався голос:

— Та й гарний-же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— Авже-ж, батько!

— Продай мені!—сказав Івась і в його заблищали очі.

— Зроду ні!—відмовив я зважливо.

— Я тобі злого даю. У мене єсть: батюшка дали, як я в церкві кадило їм подавав.

— Що мені твій злотий! За ніж батько сами дали семигривеника ¹⁾).

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову.

— Ну, слухай: дай мені його хоч погратися: і я собі нароблю сікавок...

Якби Івась попрохав у мене ножа через тиждень або два, то я дав-би його, не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстатися з своїм скарбом.

І я відмовив:

— Ні, не дам!

Івась образився.

— У! Скупердя! Усе-б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеві обличчя. Він, і раніше сердитий, тепер скипів:

— Чого б'єшся? Хочеш, щоб і я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився просто мені в руку. Я скочив до Івася, кинувши й ножа. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він—тікаючи від кари, я—бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

¹⁾ 20 коп.

III.

Та я не впав.

Я вдаривсь об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшись трохи, я оглядівсь і побачив, що стою перед чиеюсь хатою, а з землі встає невеличка, років дев'ятох, дівчинка. Я її мабуть здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши й узявшись рукою за бік; але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся моя злість на Івася відразу десь ізникла, мов її й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що зуть «зачуханими», себ-то, покинутими без ніякого догляду. На їй була обідрана поганенька спідничка та чорна сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я зрозумів, що вдарив її, зробив їй погано, але не знав, що казати, хоч мені й жалко її було. Нарешті, я спромігся промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так...—одказала вона, але зараз-же трохи скривилась,—мабуть бік іще болів.

— Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердься: я не навмисне.

— Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

— А як тебе зуть?

— Ксенею, — відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

— А мене Василем зуть. Ми живемо на Завалієвці.

— Я знаю: ви багатирі... Тато завжди так про вас кажуть...

— А в тебе є батько?

— Є.

— А мати?

— Матери нема... вмерли... у мене мамою—мачуха...

— Чи вона-ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі додолу.

— Так ти не сердися на мене, що я тебе вдарив?— знову запитався я.

— Ні... Ой, ой! Що це в тебе?—скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врзану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Ой, що це в тебе?—питалася Ксеня.

— Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

— Отже треба зав'язати, а то боляче буде,—бідкалася Ксеня.

Але хоч мені в той час і справді боляче було, та сором було хлопцеві признатися. І я відмовив:

— Ні, нічого. Воно не болить. Прощавай! Я до тебе гратися колись прийду.

І зараз-же побіг додому, щоб утекти від її питаннів про виразку і... щоб зав'язати руку.

IV.

Хоч я й казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже нескоро, аж тоді, як ми сіно своє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, то мені довелось поїхати з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід уже, вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я зостався сам. Якби я взяв книжку, то може-б оце читав,—у мене така цікава книжка була—казки всякі,—але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини—хотів возика плести. Довго я мудрував, поки такі сплів його так-сяк і вже хотів був іще щось вимудрувати, як зненацька почув шелест по під кущами. Я глянув і вздрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз-же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюди зайшла?

— Тато косять, а я їм обідати приносила,—відмовила вона, не сходячи з місця.

— Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди та будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось ба, якого я воза сплів,—утнеш такого?—похвалився я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що-ж ти робила? Ти граєшся як?

— Граюся... ні, не граюся...

— Як то?

— Мати не дають гратися—кажуть, що робити треба.

— А що-ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу...
все...

— А гратися-ж тобі не хочеться?

— О, ні, хочеться, так хочеться!—скрикнула вона, і оченята в неї аж заблищали; але зараз-же засоромилася й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася і ми почали гратися, як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона, нарешті, з-під куща:

— Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя.

— Давай, Ксеню, сюди—я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник—плиг!—утік у траву.

— О, нащо ти його пустила?—кажу.

А вона сміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати—нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе,—догадався я та й почав штрикати палічкою в нірку. І справді—цвіркун: сердиться, за палічку хапає, трохи не витягнеш, аж голвку видко.

— Пане Свіргунський! Ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

— Багато ви наорете!...

— Василю, ходімо в ліс по ягоди!

— Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки й поїм. Як наївся, питаюся в Ксені:

— А ти наїлася?

А вона сміється з мене:

— Та я не їла, а ось квіточку нарвала.

І показує мені пучечок ягід.

— А вже час додому вертатися,—каже Ксеня.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти! Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здавалося, що ми трошки походили, але ми й не чулися, як почало вечоріти. Тоді тільки побачили, що вже блукаємо в незнайомому місті.

— Василю, що-ж ми будемо робити?— спиталася Ксеня.

— Треба стежки шукати,—відмовив я,—а то скоро смеркне.

— Скоро? А тут є... вовки?..—промовила Ксеня, і великі її очі розкрилися від остраху ще дужче, а біле обличчя зробилося ще білішим.

— Ну, вовки там!..—одказав я, бадьорячися, хоч і сам щось не дуже спокійно мався.—Побіжімо краще назад! Ну!

Ми побігли куцями. Віти били нас по обличчях,

шкрябали, босі ноги підколювалися. Незабаром Ксеня почала зоставатися позаду.

— Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я зупинився.

— Давай руку, побіжимо вкупі.

Але бігти серед густо порослих кущів, за руки побравшиися, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обоє, спіткнувшись на коріння, попадали додола.

Повставали, дивимося навкруги—нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимося, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що-ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

— У лісі?! А вовки?..

— Ну, там...—Я хотів сказати:—«то дурниця», але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снувалися в голові. А що, як справді вовки нападуть?... Розірвуть!

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені хотілося її розважити, але я не міг і слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

VI.

Коло того місця, де ми стояли, був великий дубок. Я догадався що робити.

— Ксеню, зліземо на цього дуба — тут не так страшно ночувати.

— Та я не злізу—високий.

— Дарма, я тебе підсадю. Лізь спершу ти!

І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсаджувати її на дубок. На наше щастя перша гілка була не високо і Ксеня вхопилася за неї. Скоро вона вже була на середині дерева. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всьому лісі розітнулося. Я увесь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Увесь трясучися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую, вона шепоче мені:

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова піймала пташку.

— Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чуть. Я не знаю, чи довго ми там сиділи, тільки бачимо—на небі, над зрубом, щось зайнялося.

— Що воно?—шепоче Ксеня.

— Не знаю; може горить де,—так проміття на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи—палає все дужче та дужче. Ось уже видко, як щось округле витикається з-за купцового верховіття. Більше, більше...

— Та це-ж місяць!—зрадівши кажу я Ксені.—Тепер добре буде.

— А що хиба?

— Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху вплив, увесь червоний, вогняний.

Далі почав більшати, підбивсь угору. Зробилося зовсім видко: листя на кущах заблищало як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простяглися додолу і по землі ясні смуги м'якого світу. Веселіше немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайченя, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця. Посидівши трохи і понюшивши носом, воно мабуть почуло щось непевне, стрибнуло і зникло в кущах.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас, мабуть, шукають.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть?—знайдуть!...

— А що, як справді не знайдуть?—промайнуло в голові. Мені знову схотілося плакати. Тільки не заплакав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обоє здригнулися: тріщання, гук по всьому лісі... Що це? вовки? Може ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більшає, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!... це-ж, мабуть, лісовик...

— А гов!.. Василюу!..

Що це? Наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? Немов кличуть,—шепоче Ксеня.

— Цить!

— Знов:—Василю!—Так це-ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи подождав, послухав... Батьків голос зовсім добре чути. Знайшли, знайшли! Ми так зрадили, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу. Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VII.

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки попобила мачуха, але-ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від мене; з сестрами я й передніше не ладнав—Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли-ж це вона вихопиться від своєї мачухи. З самою Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксеніна—ця нам дошкуляла.

Батько Ксенін був батіг з клоччя: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусіла їх доглядати з ранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю—я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялися удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха ввечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На лихо тут лучилася сусіда—вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці—і розказала мачусі, що ми бавимося вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти вдвох де-небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо що-разу, як довідається мачуха, Ксеня бита.

Мене дуже вражало це і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злости.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!... Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, грається! От я-ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

— Иди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула—мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не

розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте!—кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірде, кинула об землю.

— Ах ти-ж кляте собача!... Ба, яке!... Ба, з ким вона подругує!... Ну, ти-ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була...

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.

— Ну, вже цей дівчачий хвіст!—крикнув мій колишній приятель Івась.

— Ну, що хиба?—відказав я.

— Та що! За коростявою Ксенькою вже й грання всі позабував.

— Вона не коростява!—скрикнув я.

— Коростява!

— Брешеш! Ти не смієш цього казати!

— Не смієш! Велика цяця його задрипана Ксенька!

— Цить!..

— Де-ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, який парубок—уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав присціпувати:

Ой ти, Василю, ой ти!
Куди до тебе зайти?
По загуменю, Ксеню,
Сховаймось у ячменю!

Хлопці зареготалися. Я кинувсь на Івася і вхопив його за груди.

— Цить, а то битиму!

Поки битимеш, так я тебе швидше!

І він ударив мене межи очі. Кров линул мені з носа.

Як опечений кинувся я на Йвана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину в мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав, кулаками.

Ледви нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох,—боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VIII.

Поминув рік.

Це було на третій день зелених свят. Наші поїхали в Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів: я знав, що Ксеніні батько й мачуха теж думають їхати і заберуть з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день. Таке свято не часто

бувало нам. Ми довго грались у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

— Знаєш що, Василю? Ходімо до річки в гай,—там посидимо.

Ми пішли. Ідучи думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпощеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

— Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Васильку, так люблю, так люблю, що хоч-би ти мені що сказав,—усе-б зробила.

— Усе?

— Усе! Що хоч—усе!

— Ну, а якби я сказав: плигни в річку?

— І плигнула-б, хоч-би зараз,—плигнула-б.

І вона ще дужче пригорнулася до мене. Я поцілував її просто в очі і побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають.. Он поїхали—хліба не кинули...

— Як то? Ти нічого ще не їла з ранку?

— Нічого.

— Чому-ж ти мені не сказала?

— Так... нащо? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і біг додому. За кільки хвилин я повернувся з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб із слізьми.

Попоїла трохи.

— Василю!

— Що, голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я мабуть скоро вмру.

— Ото-ж таки!... Що це ти вигадала? Чого це ти?

— Не знаю... Тільки так мені тяжко, так тяжко.

Мабуть якесь лихо буде.

Я глянув на неї—біла-біла, як крейда, та болесна така...

Лихо справді склалось таке, якого ми зроду не сподівалися, склалось другого-ж дні після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в сінях. Одчинилися хатні—Ксеня бліда, заплакана кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... оддають .

— Що? кому оддають?...

— У найми... Вчора батько на ярмарку наняли мене. Приїхав сьогодні брати... чоловік той...

— Куди брати? Як брати?

— У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де-небудь, або я вмру, або я втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не встигли вони спитатися, чого це ми плачемо,—чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері—мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько справді віддав мене до міста вчитися. Як я там жив і що робив,—те не до речі тут оповідати; хай, може, іншим часом. Але як повернувся я на де-який час додому, то чув, що її батько й мачуха з усією сем'єю переїхали жити кудись у інше село. Я питався про Ксеню. Казали: не знаємо.

Що з нею зробилося? Чи вона заробляє собі хліб, тиняючися по чужих людях, по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

Проминули парубочі літа—літа молодих мрій, молодих сподіваннів. За тим усім я забув був Ксеню на який час. Але тепер, як невблагана зима скоро посипле снігом і мою одиноку голову, тепер, як я самотний, не знайшовши собі подружжя в житті, не покохавши, після мого першого найчистішого дитячого кохання, більше нікого, доходжу, може, останні верстви свого довгого шляху, тепер усе частіше й частіше я став думати про тебе, Ксеню, частіше й частіше став

уявлятися мені твій коханий образ... Він виразно стоїть перед моєю душею, бо не закритий, не затертий ніяким іншим пізнішим образом... І ти довіку зостанешся в моєму серці, Ксеню, ти моя люба, моя маленька мученице!..

1885. XI. 13.

х. Кути на Харківщині.

Х А Т А.

— Чи ти оглух, чи який тебе біс знає?! Кажуть тобі—суддів клич!

— Та'дже кликав... що-ж їм зробиш, коли не йдуть? Могорич запивають!

— Могорич, кажеш? Який могорич? З кого?

Те кажучи, пан волосний писар аж підскочив.

Поки старий, приглухуватий дід Опанас, волосний сторож, збереться відмовити цьому панові писареві, дозвольте мені сказати про його трошки.

Пан писар був на зріст високий, навіть занадто високий, тим жінка його мусила що-разу набирати сірого черкасину йому на чинарку аж на аршин більше, ніж набирано усім іншим людям, і це завсігди чинило їй превеликий жаль. На широких плечах у пана писаря була довжелезна шия, а на їй чималенька голова. Найвидніший на цій голові був ніс: він стремів мало не на все обличчя. Ніс був вельми червоний, навіть подекуди синій—мабуть це з превеликої прихильности писаревої до тих могоричів, що про їх він так палко зараз питавсь у сторожа. Усім іншим його обличчя було зо-

всім звичайне, таке, як і в усяких людей, і «особливих приміт» не було ніяких, хиба що перо стирчало з-за писаревого вуха. Звали писаря Хома Григорович, і був він вельми розумний і знаючий писар, і це він і доводив що-дня «мужикам», беручи з їх «гривеники», копишники, мішечки зерна і всього иншого, що мусило даватися йому за його писарські премудрощі, на́звище від рокової плати.

— Могорич? З кого могорич? За що могорич?— знову grimнув пан писар на сторожа.

— Та хиба-ж я знаю, за що? Там і Василь Трохимович з їми.

— Василь Трохимович? Ах-же вони такі-сякі! Бач, я йому все зробив, чисто все зробив, і приговор написав, а він суддів покликав, а мене й забув! Ні, стривай! Я піду...

І розгніваний пан писар ухопив шапку і хотів був уже бігти, коли це його зупинив чоловік невеличкий, товстенький, виголений, з підстриженими вусами, з масними, але пронозуватими очима, у сукняній чистенькій чинарці. Це був Семен Олексійович Цупченко, сільський крамар і шинкар. Він ухопив писаря за рукав і промовив:

— Хомо Григоровичу! Та хай йому, тому могоричеві! Та я вам, аби тільки справу виграти, я вам утроє більше могоричу поставлю! А суддів ще рано кликати, бо я ще не все вам про діло розказав.

— Та ні, та як-же це? Мене не покликати!—лютував писар, пориваючись іти.

— Ні вже, Хомо Григоровичу, ви вже не йдіть, до-

слухайте мого діла,—прохав Цупченко, не випускаючи писаревого рукава.

— Ні вже, Семене Олексійовичу,—ви мене пустіть! А то як-же це: без мене могорич!—не вгавав писар.

— Та, Хомо Григоровичу, та ви послухайте: зараз після суду я вас до себе, а в мене, знаєте, і очищена, і наливочка, і все таке!...—спокушав Семен Олексійович.

Од згадки про «наливочку, очищену і все таке» трохи пом'якшало серце в Хоми Григоровича, і він сів, але не міг одразу заспокоїтися.

— Та це спасибі вам за вашу ласку,—казав він,—спасибі! Тільки-ж і Василь Трохимович!.. і судді!.. Ну, добре!.. Я змовчу, тільки я їм колись це згадаю!

— Так ось доложу вам,—знову почав перепинену розмову Цупченко,—я й позичив гроші, тридцять і п'ять рублів, Шолом'єві, а він мені розписку видав, що «по першому востребованію», а коли ні, то його хата—моя буде. Тепер-же він умер, дітей нема, удова сама зосталася. То чи можна мені з удови гроші виправити?

— Чому не можна? Аби розписка. Єсть у вас?—питався писар.

Цупченко розстебнув чинарку, витяг і дав писареві заялозену й пом'яту чвертку паперу. Писар уткнув у неї носа і забубонів: 18... даю сію розписку... по першому востребованію уплатить. В случае неуплаты, принадлежащее мне недвижимое имущество... остается в пользу его, Цупченка»...

— Гм... гм... Це ще як Лойко писарем був, то цю розписку писано?—спитав писар, прочитавши.

— Еге-ж.

— Гм... гм... Тут, бачите, не указано—хату, а «принадлежащее мне имущество»—ось що.

— Та хиба-ж хата не імуществово?

— Звісно—імуществово. Тільки тут, бачите, «принадлежащее мне». А всьому селу звісно, що Шоломій у прийми до Новаків пристав, то хата не його, а жінчина виходить.

— Та воно... адже вона йому жінка була, то хиба не одвіча вона за його?

— Ні. Та й хиба ви не знаєте наших? Зараз закричать: приймак, приймак,—не його хата!

— Гм... Знаєте що, Хомо Григоровичу? Моя вже дяка буде...

— Так, дяка... Що там дяка!.. Тут, бачите, діло таке... уголовне, коли що... Та й хиба я не знаю? Тридцять п'ять рублів! Горілочки-матіночки все набор, а тоді й тридцять п'ять рублів...

— Тошно, було й так... А все-ж і своїх грошей хоч трохи дав! Ну, та що там казати,—синенька вже вам, а вже про могорич, то що й казати: чого схочете—все буде!

— Синенька... гм... То це вам хата за тридцять п'ять рублів буде (а хата така, що двісті рублів стоїть), а мені...

— А проценти-ж; Хомо Григоровичу, а проценти? Ну, та вже хай дві троячки, так?—І Цупченко витяг з кешені калитку.

— Гм... Звісно—проценти... Тільки-ж і діло таке, що...

— Та ось і дві троячки!—промовив Цупченко, кладучи на стіл шість рублів.

— Так... — одмовив писар, якимось надзвичайно швидко присуваючи до себе гроші та ховаючи їх у кешеню.—Тільки-ж подумайте, Семене Олексійовичу, як же його у приговорі написати незаконне рішення...

— Та хіба не можна написати так, щоб воно по закону було? А в мене ячмінь цього году не поганий—я-б мішечок...

— Гм... Воно як два, так і краще-б... Та ще в мене кабан...—рагував писар.

— Та буде й кабанові, і два мішечки буде!

— Судді йдуть!—гукнув дід Опанас, вернувшись.—
І Шоломіюку ведуть.

* * *

Троє суддів уже сиділо на лаві, а біля їх за столом, з паперами і навіть з «Сводом законів», і сам писар, як уведено у волость Шоломіюку. То була ще не стара, років може тридцять п'ять жінка, але вже зістарена горем, недостатками та працею. Обличчя змучене, немов злякане, руки тремтять. Вона тихо й несміливо ввійшла в хату, перехрестилася на образи, вклонилась і промовила, зупинившись біля порогу:

— Здорові були, з вівторком!

— Здорова, бабо, здорова!—гукнув один, уже трохи підпилий суддя.—Тут діло до тебе є!

— Що-ж там?

— А ось позов на тебе є. Позивають тебе.

— Хто-ж мене позиває?—тихо спиталася жінка.

— А ось,—промовив писар,—Семен Олексійович! Семен Олексійович устав із лави.

— Так... Ну, Семене Олексійовичу, розкажіть нам, до чого ваше діло,—попрохав його один суддя.

Семен Олексійович кахикнув, випростався трохи й почав:

— Та ось, діло таке, що не слід-би й турбувати вас, господа судді, та що-ж, як люди не правдою, а кривдою живуть. Як ще живий був чоловік оції жінки, Микола Шоломій, то позичив він у мене грошей тридцять і п'ять рублів. І розписка ось єсть... А тепер діло таке виходить, що й сам не віддав—так і вмер—і ось жінка його не віддає.

— Ось розписка,—промовив писар, даючи суддям папер,—розписка справедлива й законна.

Суддя взяв розписку, покрутив її в руках і положив знову на стіл.

— Як-же, тітко? Позичала ти—чи хоч твій чоловік—у Семена Олексійовича гроші?—спитав один суддя.

— І помилуйте, і пожалуйте, люди добрі,—почала Шоломійка, вклоняючися суддям.—Не знаю я, чи позичав він гроші, чи ні, бо я того не бачила... А ви сами знаєте, яке моє життя було: тільки й знала, що з шинку виглядала. І в його-ж, у Семена Олексійовича, тоді й шинк був, то може він там п'яний і позичав та й пропив десять разів.

— А розписка?—запитав суддя.

— То що, що розписка? Я її не писала і не знаю, й не бачила.

— Як не знаєш? Адже твій чоловік її дав, а ти не знаєш?—grimнув писар.

— Не знаю, Хомо Григоровичу, не знаю!—знов уклоняється жінка.

Судді й собі не знали, що казати. Цупченко, знову кахикнувши, промовив:

— Господа судді! Дозвольте сказати! Ось вона, жінка ця, каже, що не знає, що може чоловік пропив ті гроші. Господа судді! Адже вона мужня жона, то як-же-ж вона не знає й не одвічає за свого чоловіка, мужа свого? І знову каже—пропив. Ну, то хіба що, що пропив?

— Та бачите, як п'єш набор, то воно потім усе якось удвоє доводиться платити...—почав був один суддя, чухаючись у потилиці, але-ж Цупченко не взяв того до уваги і казав далі:

— Ну, то що хіба, що пропив? Це до мене всякий п'яниця зайде, гроші візьме, проп'є та й нема на його суду? Я не як-небудь, у мене розписка є. Ось дозвольте, господа судді, розписку прочитати.

— Читайте, Хомо Григоровичу!—промовили судді.

Писар витяг з кешені хустку, голосно висякався, потім викашлявся, знову висякався й почав читати. Усі слухали мовчки й видко було, що oprіче писаря та Цупченка, ніхто нічого не розуміє.

— Бачиш?—промовив до Шоломійки писар, дочитавши розписку,—ось сказано: усім імуством одвічаю. Розумієш? Тридцять і п'ять рублів мусиш заплатити, або імуство яке єсть—сиріч хату—віддати.

— Хату?—промовила з острахом жінка.—Та'дже-ж

моя хата, не чоловікова. Адже-ж він у прийми пристав, і це мого батька з діда й прадіда хата була,—то й тепер моя, а не його. І оце я своє добро віддаватиму за те, що він п'ячив?

— Еч! Яка велеречива та премудра!—промовив писар, перекривлюючи жінку.—Сказано тобі: жінка ти йому, то й одвічаєш за його.

— Та воно справді,—обізвався один суддя,—воно справді всякому звісно, що хата з діда й прадіда Новаків була, а не Шоломіїв. То це щось не виходить...

— Як не виходить? Що не виходить?—визвірився писар.—Новаків хата!... Новаків хата!... Ну, то що з того для діла виходить, що Новаків хата?

— Та бачите, щось воно не тее...—почав був суддя.

— Не тее? Що не тее!—розпалився писар, підскакуючи на своєму стільці.—Що не тее?

— Та бачите-ж:—Шоломії позичив, з Шоломія було й правити, а чого-ж тепер на бідну жінку нападається?—боронив Шоломію суддя.

— Іменно так, як оце ви кажете: хиба я знала, хиба я відала, де і як він позичав? А хата моя, з батька, з діда й прадіда моя.

— Ти вже мовчи, коли тебе не питають!—гримнув на неї писар.—Якове Йвановичу! Петро Васильовичу! Григоріє Семеновичу!—вдався він до суддів.—Ось слухайте, що я казатиму. Вона каже: Новаків хата. Добре! Адже вона пішла заміж за Шоломія, Шоломієвою жінкою стала?

— Так.

— А в законі зображено,—ось у законі,—казав

писар, стукаючи рукою по «Своду»,—ізображено, що жона єсть, то-єсть сказати, рабиня мужа,—і що все, що її було, те його стало, єдина бо плоть і дух єдиний, а потому і добро все єдине, для обох єдине повинно бути. І понеже муж єсть хазяїн і голова дому і єдиний властитель, то тепер уже виходить, що коли ця жінка за Шоломія пішла заміж, то не її вже хата, а Шоломієва, чоловікова, стала...

— Та чоловіка-ж мого нема...—почала була жінка, але писар грізно на неї глянув і казав далі:

— Хата чоловікова стала. І як чоловік умер, то жінка, стало быть, тільки володіє чоловіковим добром і того ради усі, які єсть, довги й позички і притензії всякі—з цього добра повинні зиськуватися й правитися. От який закон!—додав писар, утираючи хусткою спітнілого від довгої промови лоба.

Суді мовчали. Бачачи те, Цупченко промовив:

— Розсудіть уже, будьте ласкаві, господа судді, мене з нею: нехай або гроші вертає, або імуществом одвіча. Розсудіть по правді,—моя вже дяка й могорич буде...

— Та це звісно...—промовив один суддя.—А тільки якось я не второпаю, як оце так, що хата її була, а це відразу не її зробилася?

— Як не второпаєте? як не второпаєте?—підскочив писар.—Я-ж вам кажу: понеже і в писанії, і в законі стоїть: муж і жона єдина плоть єсть і жона своєму мужові у всьому коритися повинна, а муж єдиний голова і властитель усьому дому, то того ради це вже не її хата, а Шоломієва, чоловікова, стала, і жінка, во-

лодіючи чоловіковим добром, мусить його довги сплачувати.

— Розсудить, господа судді,—знов почав Цупченко,—моя вже дяка буде...

— І помилуйте, і пожалуйте, люди добрі! Нічим я тут не винна,—прохала жінка.

— Та глядіть лиш, Хомо Григоровичу, чи так?—спитавсь один суддя у писаря.

— Так, так! Іменно так і закон ізображаєть, і писаніє глаголеть,—одмовив той.

Судді ще помовчали.

— Що-ж ти? Згоджуєшся заплатити?—запитався нарешті один з їх у Шоломійки.

— Не можу я і ні з чого мені платити,—відмовила вона.

— Так ось-же чуєш—хату, кажуть, тоді в тебе відберуть, бо в розписці, бач, як там казано... усим, каже, мучеством, чи що, одвічаю...

— «В случае неуплаты, принадлежащее мне имущество остается в пользу его, Цупченка»,—вчитав з розписки писар.

— Чуєш, тітко, що написано?—спитавсь один суддя.

— Та хіба-ж я знаю, що там написано, що воно й до чого? Ми люди темні. А хата наша, Новакова, спокон-віку.

— Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Григоріє Семеновичу!—загомнів писар.—Ну, що тут з якою-небудь бабою дурною базікати? Тут чоловік статечний,

Семен Олексійович, ось каже—не те, що баба ця,—та й розписка єсть.

— Та треба-ж і її розпитати...—одказав Григорій Семенович по-писаревому, а по-простому — дядько Грицько.

— Та що тут розпитувати!—сварився писар.—Що тут розпитувати! Адже єсть вам розписка,—ну, треба писати приговор.

— Підождіть, Хомо Григоровичу! А що, як ми не по правді зробимо? А що, як, може, треба такого приговора написати, щоб цих грошей вона Семенові Олексійовичу не віддавала? — не покидав свого дядько Грицько.

— Як не віддавала? Як це такий приговор?—розпитувався писар.—Та ви знаєте, що це ви кажете? Та ви знаєте, що з цього буде? Коли такого приговора постановите, щоб грошей не віддавать, то раз те, що «присутствіє» його одмінить—оце раз (писар загнув палець), а друге те, що тоді Семен Олексійович може на суддів пожалітися за лицепріятство, сиріч—неправедне, за-для своєї вигоди, рішення... А ви знаєте, що за таке лицепріятство по закону слідує, знаєте?

— Та де-ж нам знати? Ми люди невчені, законів не знаємо...

— То-ж то, що не знаєте! За це вас самих під суд, у рещтанські роти віддадуть—он як! Та я й писати такого вашого приговору не хочу! А то ще й сам за написане одвічатиму.—І писар устав і пішов геть, а за ім Цупченко.

— Що його тут робити?—чухаючи потилицю, питавсь Яків Іванович.

— Та чуєте-ж, каже, що коли такий приговор, щоб не платити, так і писати не хоче, бо й за писання, бач, кара,—відмовив Петро Васильович.

— Це рахуба!.. І жінки шкода... То може-б ти, Параско, заплатила грішми; а то-ж чуєш, хату відсудить,—казав Яків Іванович Шоломійці..

— Боже мій! Та з чого-ж я буду платити і де я тих грошей візьму? У мене-ж і їсти іноді нічого!—жалілася жінка.

— І хто його зна, що й казати?..—бідкався знов Яків Іванович.

— А на мою думку, так усе це не по правді! Усе це Хома крутить. Хата не Шоломієва і плати за неї нема ніякої,—промовив дядько Грицько.

— І як там не по правді?! Каже тобі писар—не можна ніяк більше, ну й треба так писати, щоб Цупченкові хату,—озвався Петро Васильович.

— А правду-ж, де ти сховав?—спитався дядько Грицько.

— І жінки-ж жалко... Так чуєш-же—й кара, каже, за лицемірство, чи як він там говорить, велика. У рещтанській роти, чуєш...—лякався Яків Іванович.

— Ну, а вже що писар цей, то не збреше; вже коли скаже, що не одмінять приговору, то й зроду не одмінять—от скільки вже разів так було. Ну, а вже як сказав, що зламають присуд у «присутствії», то вже того й сподівайсь, так і буде. Хиба то давно було, як Ониська Шупуваленка за такий приговор присутствіє

з суддів скинуло та ще й самого за малим під суд не віддало? Он як!—казав Петро Васильович.

— А тепер, бач, каже, що не те що віднімать, а за лицедирство ще й рештанські роти, чуєш, будуть!—обізвався Яків Іванович.—І жінки шкода, і хто його знає, що й робити?—міркував він.

— Та вже мабуть треба так, як писар казав, писати,—радив знову Петро Васильович.

— Ні, не так... ні...—казав дядько Грицько.—Не по правді буде!

Шоломійка, що увесь той час стояла мовчки, упала тепер суддям у ноги.

— Ой, помилуйте-ж і пожалуйте-ж! Куди-ж я подінуся, як із хати мене виженуть? Чи мені під тинном, як собаці голодній, здихати? Моє-ж добро, батьківщина моя!—ридала бідолашна жінка.

— Оце так!...—насупилися судді.—Ну, вже й здирця цей Цупченко—хату послідню відніма. Ну, вже й чоловік!

Тільки Петро Васильович мовчав.

— Та чи не можна-б як-небудь її визволити?

— Чуєш же—лицемірство...

— Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Григоріє Семеновичу!—гукнув писар з другої хати.

— А що?—спитали судді.

— Та ось ідіть сюди, щось казати маю.

Судді пішли.

* * *

Згодом трохи і судді, і писар, і Цупченко сиділи в шинку, в кімнаті за столом. Тільки Параска Шоло-

мієва зосталась у волості дожидати суддів. Цупченко, з пляшкою в руках, частував по-ряду кожного, припрохуючи й приказуючи. На столі була закуса—чехоня й хліб. Усі пили й їли. Спорожнили одну півкварти, приніс Цупченко другу. Після другої судді були вже зовсім п'яні. Тоді Цупченко почав розмову про діло.

— Так як-же, господа судді?—загомонів він.—Як буде діло?

Судді не зараз одмовили. Перший озвався дядько Грицько:

— А що-ж, Семене Олексійовичу, діло таке: помиріться ви з нею, поладняйте. Не по правді бо й ваше діло.

Дядько Грицько підпивши став сміливіший.

— Як-же-ж, господа судді, не по правді?—бідкався Цупченко.—За віщо-ж мої гроші пропадатимуть?

— Що там казати: не по правді?!—гукнув Петро Васильович.—Як там не по правді? Адже розписка єсть. А чоловік нам могорич поставив!..

— Що могорич? Могорич—дурниця! Я могорич так: чому не випити з чоловіком, коли трапляється? Коли звик пити—пий! Я сам не пив спершу, а тепер уже ось четвертий рік суддею—навчився пити. І п'ю... Могорич що!..—казав зовсім уже сп'янілий дядько Грицько.

— Ну, а що-ж—дурно могорич питимеш?—сікався Петро Васильович.

— Не те!.. А я не хочу, щоб не по правді.

— Та що там багато балакати,—викушайте ще чарочку на добре здоров'я!—припрохував Цупченко, частуючи дядька Грицька горілкою.

— Чарку?—я чарку випью... А тільки не по правді...

— Семене Олексійовичу,—стиха сіпнув трохи згодом писар Цупченка,—годі вже частувати, а то вони й до волости не дойдуть,—тепер вони саме на порі...

І справді, дядько Грицько та Яків Іванович були на порі—вони вже навдаку чи розуміли, де вони і що роблять. Тільки Петро Васильович ще не вгавав і розпинався за Цупченка.

— Ну, треба у волость — діло кінчати! — устав писар.

Але він мусив сказати це ще двічі, поки судді зрозуміли його. Так-сяк вибралися з шинку, прийшли у волость. Там писар вислав на який час Шоломійку геть, а сам скоренько надряпав «присуд»,—звісно такий, якого треба було Цупченкові.

— Ну, Петре Васильовичу, Якове Йвановичу, Григоріє Семеновичу, печаті треба прикласти, давайте!

— Я зараз!—гукнув Петро Васильович.

Яків Іванович мовчки витяг з кешені печать.

Витяг печать і дядько Грицько, силкуючись вимовити:

— І я дам, тільки не по правді... Ви так робіть, щоб по правді було...

— Та по правді зробимо,—казав писар, беручи печаті, наपालюючи їх на свічці і притискаючи до присуду.

Як ізроблено все, покликано Шоломійку і прочитано їй присуд. Бідна жінка тільки плакала, слухаючи його, і нічого не могла вже казати. А судді вже не розуміли ні того, що писар читав, ні сліз її.

II.

Параска Шоломієва живе тепер сама-одинока. Дітей бог не дав викохати: один хлопчик був, та й той умер, як поминув йому дев'ятий рік. Чоловік теж недавнечко вмер; навіть роду ніякого близького не зосталося—усі повмирали. Сумне й одиноке життя...

А колись-же не так воно жилося.

Сем'я її заможна була: колись старий батько по чотири паровиці у Крим по сіль водив, хазяйство чимале було, хата гарна, велика. У батька тільки двоє дітей було: вона, Параска, та син, од неї аж на п'ять років старший. Любили їх обох старі дуже й нічого їм не жаліли. Братові було вже вісімнадцять років, як він умер, з Криму йдучи. І з того часу батько покинув чумацтво—не міг більше й згадувати про його—раз тільки сказав:

— З'їло воно в мене сина.

Та більше вже й не поминав.

Зосталася Параска у сем'ї єдиначкою. І тепер уся любов батькова та материна на неї повернулася—жила як у раї дівчина: тільки того не мала, чого бажати на думку не спадало. Мати тільки й жила нею, а батько хоч і журився, що синів нема і нікому буде батькового добра доглянути, а все-ж тільки й утіхи було в його, що вона. Ще тільки косу почала заплітати, а вже мати підійде було до неї й дивиться довго, замислена, та й скаже потім:

— Ой, доню моя люба! красно ти цвітеш, та доведеться нам розлучитися, може пробийголові якому віддати тебе!

А батько, якщо нагодиться на той час у хаті, то так, прикро неначе, промовить:

— Згадала про те, що колись там ще буде! Що то жінота!

А в самого в очах сльоза замружіє...

А потім і заміж Параска пішла.

Сусіда в їх був, удовин син, двір із двором жили. Не в своїй жили хаті, у чужій, бо ахтві були і своєї хати не мали. Парубок гарний, чепурний, та на лихо хазяйства в його зовсім не було: батько п'яниця був, то нічого синові не покинув. То Микола (так звали його) все більше по наймах у місті жив і заробляв потроху—тим себе й матір, поки жива була, на світі держав. Ну, а то трапилось одного разу так, що не було де нанятися і жив він дома. Двір з двором, садок з садком жила з їм Параска, часто доводилося стріватися, то й спізналися вони. І любила-ж його Параска дуже,—за личко вродливе, за чорні брови та за речі ласкавії. Одно тільки лякало її—пив іноді Микола. Стала йому казати:

— Миколо, покинь пити—не буде з того добра!

— Що-ж мені—за свої гроші та й не випити? На чорта-ж і заробляти!

А трохи згодом роздумався, каже:

— Правду ти, Параско, мені раяла: не буду пити, а то й батько твій не віддасть тебе за мене.

І справді, поки був у селі, то не пив. А як бував у місті, то там не розминався з чаркою, та про те ніхто не знав—ні Параска, ні батько її.

Рік вони кохалися. Микола на той час і в місті не

жив, а в свого-ж таки селянина нанявся. Поминув рік, каже він Парасці:

— Доки будемо так по садках ховатися? Треба мені хазяїном бути. Пришлю я старостів до тебе.

І прислав незабаром.

Вагалися Парасчині батько й мати. та й не трохи. Вагалися тим, що не хотілось їм, статечним господарям, свою єдиначку-дитину за безхазяйка давати; вагалися й тим, що раніше трохи негарна слава про Миколу була, хоч тепер він і був доладним парубком. Та як розпиталася мати в дочки, і як призналася вона їй, що любить Миколу — не схотіли старі на перешкоді рідній дитині стати,—подавала Параска рушники старостам.

Тільки все боявся батько.

— Гляди,—каже було Миколі,—віддаю я тобі Параску—не понехтуй моєї дитини! І худоба вся, яку я надбав,—ваша-ж вона буде, як умру, можна хазяїном бути, гляди!

А Микола на те:

— Бог з вами, тату! Та я не знаю, як за вас господа молити!

Прийняли зятя до себе в прийми. І поки батько й мати живі були, то гарно було Парасці жити. Хоч і здавалося їй іноді, що Микола немов щось не такий до неї зробився, що менше вже він до неї душею прихляється, та мовчала.

— То мені тільки здається так,—думала.

А нічого собі хазяїн Микола вдався, а найбільше до батька вмів підлеститися. Так він коло його впадає, так йому догоджає, що вже далі й нікуди...

Умер батько, умерла мати, стали сами жити на батьковому добрі. І відколи почали сами жити, почала Параска горя зазнавати—спершу потроху, а далі й повну випила того лиха...

Як умер батько, зараз почав Микола пити, покинув коло хазяйства впадати. Казала йому про це Параска—спершу він мовчав усе, неначе сором було йому. Та так недовго було. Одного разу все вирнуло на поверх. Прийшов він п'яний. Параска щось і скажи йому про це. Як визвіриться він:

— Хиба я не хазяїн у своєму добрі? Все моє усьому я один хазяїн—схочу пропити, то й проп'ю. Досить я гнувся та плазував перед твоїм батьком—тепер моя воля! На чорта-ж я й брав тебе!

Зрозуміла тепер усе бідолашна жінка, та пізно тільки...

І пішло п'яцтво, ледарство,—батьківщина як за водою йшла. Часом неначе-б то й схаменеться Микола, мов-би коло хазяйства заходиться—звісно, сором мужикові, та ще й заможньому, купований хліб їсти, а своє поле неоране кидати,—ну й посіє він так, аби на харч, а там знову... І тоді ні сльози Парасчині, ні благання її, ні докори—не пособляло нічого. Спершу тільки лайку вона від нього чула, а потім і бити почав. І почалося це з того саме часу, як з удовою салдаткою він спізнався. Тоді вже всього натерпілась Параска, всього зазнала...

І тяглися так дні за днями, тижні за тижнями. Проминав так один рік і другий, і третій. Од хазяйства зосталася сама хата, а з Параски—викоханої чепурної

батькової дочки—недочасно зістарена лайкою, бійкою, тяжкою працею та недостатками жінка...

* * *

Параска Шоломієва вернулася з волости додому, мов не при собі маючись. Лихо, що несподівано впало їй на голову, зламало, придавило бідну жінку, взяло в неї всю силу. Вона тільки й могла розуміти одно, що її виганяють з власної хати, віднімають останній притулок, останнє добро. І ця думка так опанувала її, що вона нічого не могла робити, нікуди не могла піти і все думала про це. Забігала була до неї сусідка Мотря, хотіла розпитатися, розважити, та нічого не почула від неї, тільки одно:

— Пропала я!

Але поминуло кілька день—з волости не приходять, її не займають. Перша що-часна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, відмінилася на іншу:

— А може вони зглянуться на мої гіркі сльози, на моє вбозство—може не займатимуть мене.

Так думала вона і надія потроху оживала в її побитому, наболілому серці. Їй хотілося впевнитися в цьому і вона кілька разів замірялася піти до Цупченка або до писаря, щоб розпитатися. Але-ж мов якась невідома сила не пускала її, мов віщувало їй щось, що як піде вона, то доброго від їх не почує.

— Нехай,—сказала вона собі.—Житиму мовчки—може якимось обійдеться.

І вона не йшла і ні з ким не хотіла говорити про хату, а жила тільки надією, що все буде, як треба.

Минув третій тиждень, минає четвертий. Параска трохі чи не певна вже, що зостанеться в своїй хаті.

— То вони, мабуть, тільки полякали мене, а далі бачать, що я не хилюся, то й кинули.

Так вона думає і заспокоюється тією думкою, починає навіть хату лагодити на зиму—вікна обмазує, щоб не так холодно було, то-що.

Бідна! Вона не знає, що її ворог Цупченко тільки жде, щоб присудові волосного суду вийшов законний термін—один місяць!

Але вона незабаром довідалася про це...

Одного дні вона тільки пообідала й почала вимітати хату, коли чує—у дворі загавкала собака. Параска визирнула у вікно: у двір увійшов писар, а за їм Цупченко й староста. Віник випав їй з рук і, вся тремтячи й збліднувши, стояла вона посеред хати.

Брязнула клямка, увійшли гості в сіни. Параска чує писарів голос, він каже:

— Ну, Семене Олексійовичу, ось ви і в своїй хаті!

Одчиняються двері, ось уже в хаті гості—всі троє; староста «при знакові».

— Здорові були,—каже староста,—з вівторком!

Але Параска не може відмовити й тільки мовчки дивиться на гостей та труситься.

— Приймай, бабо, гостей у хату, а хоч не гостей, а хазяїна!—гукнув писар і додав потім, повертаючися до Цупченка:

— А не погана хатка, Семене Олексійовичу!—
Йй-бо!

— А за свої гроші—не дурно припала,—відмовив той, обглядаючи хату навкруги.

— Ну, бабо,—знову почав писар,—час-пора тобі, кажу я, хазяїна в його хату пускати. Чуєш?

— Якого хазяїна?—ледви змогла промовити Параска.

— Як-то—якого? Еге, та чи ти, дурна, й досі не знаєш? Адже строк рішенню вийшов—місяць. Ти у «присутствіє» не подавала—значить хата тепер не твоя, а Семена Олексійовича. Так закон каже.

— Іменно, як закон каже, по закону!—додав звичайненько Цупченко.

Так он воно що! Он чому її цей місяць не займано! А тепер, бач, строк вийшов...

— Чуєш-же, бабо,—загомонів уже Цупченко,—до завтраого щоб вибралася відсіля з своїми манатками, бо мені на завтра хату треба. І щоб безпремінно!

— Еге-ж, безпремінно!—додав писар.—А не схоцеш сама, то й за ноги виволочем. Чуєш? Ось тобі й староста—і він тобі велить. Староста, скажіть їй! Чого-ж ви мовчите, неначе вас тут і нема?

Староста не знав, на яку ступити, бо почувався зовсім погано, устрявши в таке діло, і ледви міг вимовити:

— Так що-ж... І я... звісно так...

Йому було ніяково й тяжко глядіти на зблідлу, змертвілу жінку.

— Ото-ж щоб знала, і хата завтра щоб порожня була, та безпремінно!—знову промовив Цупченко.

— Ну, ходіть уже—тепер їй уже об'явлено,—сказав писар, повертаючись до дверей.

— Ходіть!

Писар і Цупченко ще в хаті понадівали шапки й вийшли, а за їми позаду староста, похнюпивши голову.

Параска хотіла була скрикнути, щось сказати, але в неї не стало сили. Вона мовчки, як підтята, схилилася на лаву.

* * *

Так он-що!

Он чого її досі не вигонено: строк не виходив!

А тепер вийшов уже той строк, і її виганяють як собаку, виганяють з власної хати, з тієї хати, де виріс увесь рід їх, виріс її батько, виросла й вона. Кожна дочечка, кожна брусинка, кожен кілочок у цій хаті такий рідний їй був, бо з кожним едналась якась згадка про минулі часи. Дивлючися вона на піч, згадувала, як сам старий батько її робив, і вона в'являла собі батькове обличчя, його голос, його розмову... А он божник, що вона з матір'ю колись прибивала, як батько на ярмарку нові образи покупив. Яка рада була тоді вона, ще невеличка дівчинка, цим новим блискучим «богам». З яким побожним острахом дивилась, як батько, загорнувши образи у велику хустку, поніс їх у церкву посвятити; як потім приніс їх і побожно на їх помолившись, поставив на божник... А он покутне вікно поламане, гвіздками збите. Ох, як давно це було! Це тоді, як вона ще дівчиною була. Дома нікого не було—вона та подруга Мар'яна. І завелися вони ганятись одна за одною. І доти ганялися, поки Мар'яна, скочивши на лаву, спіткнулась і падаючи вдарилася плечем просто в ряму. Ряма в одному місці поламалася... Полякались вони...

Параска на себе сказала, і батько нічого, не лаяв, а полагодив мовчки, і он і досі міцно держиться дебело зроблена ряма.

І од цього випадку Парасчина думка перейшла до всіх минулих, давніх часів, і перед нею замигтіли, заблищали, мов чудове малювання—давні веселі дитячі літа. Малювання те померхло було, затерлося в душі на який час, але тепер знову немов поновилося й віджило новим життям, і блищать на його фарби, і сліплять вони очі бідолашній самотній жінці, повитій мріями... І радощі, і муки тих святих часів, і сльози, і сміх, і сонце, і хмари—усе вставало перед нею і сповняло змучену душу немов якоюсь новою силою, немов знов її до життя тягло...

Тільки ось серед цих блискучих і любих малювань починають уставати інші, похмурі й сумні, де самі хмари, і нема сонця, де самі сльози, і нема сміху. Що це? Це вони, ті прокляті дні, що їй довелося прожити після батькової смерті... Вона не хоче про їх думати, бо невимовна туга обніма її, але не може... Малювання за малюванням, образ за образом знов устають і пливають... І виразніше від усіх одно,—те, що ніколи не зникне у неї з пам'яті.

Параска бачить його—п'яного, розхристаного, у драній сорочці, з скуйовдженим волоссям, з побитим обличчям після бійки в шинку за ту салдатку, з безглуздими й лютими, по-звірячому виряченими, очима, з стисненими кулаками. Він стоїть проти неї...

— Я тебе вб'ю, тільки ти мені слово про це скажеш, тільки нагадаєш про неї!..

І він почав бити її кулаками по голові, по обличчю, в груди... Вона впала додолу, а він усе бив її, бив руками й ногами і кричав-ревів: уб'ю!

Здригнулася Параска й прочнулася.

Невже смеркається? Скільки-ж вона згаяла часу за своїми думками! Вона встала і тут тільки помітила, що цупкий холод панував у хаті. Вона глянула й побачила, що гості не причинили дверей. Параска пішла зачиняти. Глянула—у дверях дірка, так і дме вітер. Треба заткнути чимсь—думає Параска.—Але нащо-ж його затикати? —зараз-же встає інша думка.—Адже тепер ця хата не її,—хиба-ж їй не однаково, чи буде тут холодно, чи тепло?

Не її хата!.. Ой, проклятий цей Цупченко, проклятий! Він її грабував і тепер грабує. Скільки він видурив ще в Миколи, як той живий був, а тепер і в неї останнє віднімає. Звір лютий!

І невимовна злість, лютість зайнялася в грудях у Параски. Їй схотілося чим-небудь оддячити йому, цьому Цупченкові, що зробив їй стільки горя, схотілося помститися над їм, хоч що йому зробити—вона все зробить, аби тільки вразити, дошкулити його, проклятого! І вона вся стрепенулась, але знову зупинилася, не знаючи, що їй зробити. Та потім згадала:

— А, ти хочеш цю хату взяти, хочеш у мене її відняти? Так не віднімеш-же ти її, не віднімеш: я тобі спалю її, порубаю!

І вона вхопила сокиру з-під лави і, сама не тямлячи, що й як вона робить, почала рубати й ламати все, що траплялося під руку: і піч, і лаву, й стіну, не зважаючи

ні на що, опанована однією думкою: помститися над їм, над проклятим!

— Нехай знає, нехай знає, що я йому не попусти цього! не моя хата—так і не його-ж! А я не попусти своєї батьківщини!..

І вона знову рубала й рубала...

Але де-далі, то малосилі руки все дужче втомлялися, вона ледви махала сокирою, б'ючи вже обухом, а не го-стрієм і не помічаючи того; далі вся її істота, стомлена й змучена важкими турботами, не видержала, і Параска нарешті відразу впала додолу, як мерта, без слова, без стогнання.

І вона лежала серед порубаних лав, печи, столу, серед недорубків і клаптів з одежі, лежала в тій самій хаті, якої їй так не хотілося віддавати. Лежала нерухомо, не почувуючи й не розуміючи нічого. А надворі вже лягала ніч, загортаючи все в чорне запинало, і бурхливий, холодний осінній вітер завив і заскіглив, немов одправляючи темний похорон над цим розбитим, роздавленим життям...

* * *

Другого дні Параска вибралася з своєї хати. Її прийняла до себе одна вбога сем'я.

Минуло кілька років.

Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів, тепер стоїть гучний галас, чути п'яні вигуки, лайку—це тепер там Цупченків шинк.

А на сільському кладовищу єсть одна могилка з невеличким хрестом. Вона притулилась одиноко в ку-

точку. В-осени гуляє по їй вітер, мочить її дощ, зимою
заміта завірюха—скоро зрівняється могилка з землею.
І тоді ніхто не буде знати, де знайшло собі відпочинок
бідне перемучене серце. Та й тепер уже мало хто знає,
і старчиха Праска і на кладовищу така-ж одинока,
яка була в житті.

1886.

с. Олександрія
на Херсонщині.

НЕПОКІРНИЙ.

I.

Тепер уже виразно було видно, що новий учитель—чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Найсамперед—учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних), і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа й у волості. Друге—він не мав ніякого «благородного виду» і тільки одежою відрізнявся од мужиків, бо розмовляв «по-мужицькому». Третє—він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з їми у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадуючи; таку «кумедію» що-дня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте—він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі. Нарешті—він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, чи не ворожбит він який, але-ж цю думку не взяв собі до уваги освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але-ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замість, щоб удовольнитися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, зашклено вікна і навіть щоб покрашено стару класову таблицю, наче-б то через те, що на їй уже крейда не пише. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілився написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кешенях у волосних і не вживаються на що треба. Управа-ж поняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладнав шкільну мебель і зробив усе, що школі треба. Хоча мебелі, звісно, не лагодили і нічого не робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено,—але-ж такий вчинок учителів виразно доводив, що він—чоловік баламутний.

Нарешті, волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето і знає добре, де чим пахне, догадавсь, що цей учитель... теє... Про це він казав навіть урядникові, що жив у другій волості, й урядник цілком з їм згодився, сказавши:

— Межи ними дуже багато мошенників... вони—сицилісти, тільки так, знаєте, видають себе за вчителів.

І обіцявся незабаром усе «розслідувати», приїхавши.

Такі були провини вчителів і так їх вияснили увечері дня... студня 188... року волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський

крамар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цупченко, що до його старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він «для штуки» посилав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

— А хлопець мій, що в школу ходить, каже мені,— оповідав Семен Олексійович далі,—що він таки швендає часом у гості... Тільки-ж—як-би ви думали, до кого?...—До Семена Попенка!

— До Семена Попенка?—здивувалися гості.—Та в Семена-ж і в самого а ні їсти, а ні пити, а ні в чому походити... чим-же він буде гостей гостити?

— А от-же бачите, ходить до його! І хлопця Семенового так, кажуть, улюбив, так улюбив!..

Далі потроху почали вияснити вище писані провини, і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі не-світські вчинки нового вчителя. Але-ж справжнє обурення повстало тоді, як волосний писар Льовшин озвався з своєю славетною промовою. Він сказав:

— Усе, що оце почув я тепер, не здається мені дуже вдивительним. Усякому звісно, що оці молоді панички, котрих земська управа нам понасилала, нічого не знають, для того тільки і вміють ганяти з мальчиками у м'яча...

— Еге, що правда, то правда,—перехопив старшина.—Що тепер за наука? То як старий дяк Панасович був, дак ідеш повз школу—аж гуде, аж реве,—так усі тіі склади складають. А тепер що? І мій хлопець у

школу ходив,—та потім я його взяв... Бо приходить додому, питаюся:—«Ну, що-ж ти у школі вивчив?»—Нічого, каже, не вивчив.—«А що-ж ви робили?»—Та, каже, вчитель став проти нас та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми й собі як загудемо: о-о-о! А він знову:—кажіть: гирр! Ми й собі як загарчимо: гирр! гирр! гирр! Он яка сторія: гарчати тепер учать!—додав старшина.

Усі зареготалися, почувши про таку сміховину. Писар-же, перечасувавши, поки регіт ущухнув, почав знову:

— Так ось, кажу, все це не дуже мені вдивительно. І те не вдивительно, що він у клявзи пустився: нада-ж, ежели нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нєту. Мені вдивительно і страшно друге.

Тут писар зупинився на хвилину; немов-би щоб дати змогу всім слухачам приготуватися до цього другого «страшного». І справді, ті нашорошили вуха, а врядник додав нащось:

— Дієвительно!

Бачачи те, писар почав ізнову:

— От Семен Олексійович кажуть: до них не схотів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його полюбив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Шо з цього виходить-слідствує? Следствує, що він прихиляється до голоти всякої і кунпанію з нею імеєть, а з голотою—звісно, які розговори: про багатих та про начальство! Чуєте, які розговори?

Писар знову зупинивсь і глянув навкруги. На всіх обличчях ще більша запанувала увага. Урядник-же насупився ще дужче й силкувався дивитися так, як дивиться сам справник. Він хотів-би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить у руках усі перуни, але на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам спина, слухався його краще, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— Дієствительно!—а опісля додав: — Возмутитель! Прокламацію пуцаєть...

Писар почав далі:

— Тепер другое: отчого він, як старшина або господин урядник, або я, або ще хто з начальства—от хоч-би поштосодержатель Семен Олексійович—іде, нікогда первий шапки не зніметь? Отчого, кажу, і што з цього виходить-следствує?

— Еге, що правда, то правда,—озвалися старшина й хазяїн,—це ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкається, мабуть жде, щоб йому вперед шапку зняли...

— Потом он што,—казав далі писар:—приходжу я раз до його—думаю так: зайти одвідать чоловіка, поговорити, як з образованим. Заходжу, а він книжку читаєть. «Здрастуйте,—говорю,—Василій Дмитрієвич!»—«Здравствуйте»,—каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув. Спрашую я вас: на што йому ту книжку прятать, ежели вона така, как нада, книжка? А ежели прятеть і по ночах книжки читаєть, то що тут виходить? Виходить і след-

ствує, що то такі книжки, которі тільки без людей читать можна.

— Діствительно! — скрикнув урядник. — І я ще осінню получив бумагу сикретную од господина становаго пристава: Хто учитель? званіє? І потом: способен-ли к отправленію своїх об'язаностей? Конешно, я отвечав: неспособен, потому—возмутитель! І книжка запрещонна—всьо одно що прокламація!

— Еге! Так он воно який птах!—скрикнув Цупченко.

— Іменно!—доводив свого писар. — Виділи, яке в його волосся довге?

— А хиба то що, як довге волосся?—запитався старшина.

— Як що? А то-ж у них, у сицилістів, прикмета така, знак, значить, штоб свій свого узнавав.

— Діствительно!

Після цієї писаревої промови счинилося, як я вже казав, велике обурення. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчителя виявивсь у виразніших формах. Балакано довго й багато і, нарешті, враджено й постановлено зробити так:

а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і непошану до свого начальства, то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків забирати їх зі школи;

а) розпитатися по селу, про що розмовляє вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також,

як-що буде змога, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками (розпитуватися мав урядник, приручав це й писареві, а до вислідів у шаховці сподівались помочи від сторожа).

— А там, когда дознаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю еті дела!—казав писар.

— Окончательно!—додав урядник.—Тогда ми доношеніє сикретное і його голубчика тогда—фіть!... А ви, Хомо Григоровичу,—вдався він до писаря,—неукоснительно сообщіть мне, бо знаєте—я тут не живу і мне за всім не вспіть, потому—сикретних дел множество.

Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу й по третій на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II.

Як урадили, так і вчинили. Другого-ж таки дня вчителеві не дали дров і сторожем переказали:

— Оце щоб шанувався!

Опріче цього сторожеві звелено було не слухати, як-що вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гризся, але-ж похитнути незломність духу сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов написати про це до земства, та волосний писар, догадавшись, що містить у собі присланий од учителя на пересилку пакет, вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна

відсилати тільки такі пакети, які запечатано скарбовою печаттю.

Так минув тиждень.

Одначе, хоч і мерз учитель добре, та його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів був їхати в повітове місто в земську управу, але-ж Цупченко, звісно, не дав йому коней.

— Ну, а наняти йому, два рублі дати—ні з чого,—казав старшині писар,—він уже третій місяць не получає жалування, а тепер у його в кармані вітри гудуть!

— Хиба зборщик не брав у його довірености на жалування, щоб з управи получити, як їздив у город?—спитався старшина.

— Авже-ж я звелів, щоб не брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить!—одмовив писар.

Це була правда і вчитель ніяк не міг рушити з села. А надто, що після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть підкованими кіньми. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди, що сторож, слухаючися наказу, не носив у школу води й не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й учитель зрозумів, як начальство сердиться.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Хоч староста з старшиною навіть у волость кликали деяких батьків і намовляли їх забрати своїх дітей зі школи (додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплатку, себ-то до «холодної» недалеко), хоч у школі було холодно, діти

все-ж ходили вчитися, і деякі батьки на перестороги та накази від свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь у школу ходити, старшина свариться! А він каже: мені треба вчителя слухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайле Степановичу?—питався писар у старшини,—замічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Та як-же вони там учаться в нетопленій хаті? Там-же так холодно, що хоч вовків ганяй!—питався старшина у сторожа.

— А так: їх там багато збереться школярів, а хата маленька, то поки в школі сидять, то воно і нічого,—від духу нагрівається, та ще й усі в кожухах та в свитках.

— А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йому носять з дому дрова, так топить у себе.

— Що-ж це? Звелів він їм, чи що, дрова носити?

— Де вам! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вони носять.

— А ти їм відер не давай!—звелів писар.

— Та я й не даю. З дому хтось приніс, тими й носять.

— А ти пильнуй: тільки котрий воду, чи дрова принесе—по потилиці жени.

Нарешті зостався ще третій пункт присуду. Але-ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волюсть.

— Што-ж, как следство?—спитав він.

Ті розказали, що було.

— Нехорошо! — покрутив головою врячник. — Довжно вам приймать мери. Од вищой власти приказ— припаганду ловить і всячески преследовать. Неукоснительно старайтесь! А то будете винувати.

І він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше «ловить пропаганду».

Але-ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Герасим помінився дещо розказати, якщо йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель наче-б то казав йому, що не погано-б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав?—спитався писар.

— Про багатих?—не розумів Герасим.—Ні, про багатих казав... казав, що добре, якби всі були багаті...

— А книжок ніяких не давав?

— Книжок? Ні, давав і книжки всякі...

— Кому-ж він давав? Які-ж він книжки давав?

— Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...

— Ну, а ту... як її?... пре... пра... та як-бо, Хомо Григоровичу?—спитався старшина в писаря.

— Прикломація!—одмовив той.

— Еге, приломація! Так приломації тієї не говорив, не делав?

— Як?—спитався Гарасим.—Що воно таке?

Але того не знав і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питатися, зрозумівши, що від Гарасима великого не довідаєшся. Та й усякому було відомо, що Гарасим за чвертку й рідного батька продав-би і що його ловлено в брехні на волосному суді, де він часто ставав за свідка, а одного разу навіть і бито за ці брехні. Але-ж, не маючи кращого, можна було, як що потреба, і з Гарасима скористуватися, щоб скарати винного. І писар звелів Гарасимові:

— Гляди-ж, не забувай того, що сказав!

— І, боже мій! З чого-б я забув? Ні зроду-звіку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Взявши на увагу, що Гарасим може ще здатися, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставалося ще одно: довідатися, які книжки вчитель читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо виходячи з школи, учитель що-разу замикав її. Писар уже й так і сяк заходжувавсь, але нічого не міг удіяти.

— А може-б так: при йому трус ізробити?—казав нетерплячий старшина.—Так просто: а давай, такий-сякий, які в тебе проти начальства книжки єсть!..

— Ні, Михайле Степановичу, так не можна. Треба це діло потихеньку вести,—відмовляв політичний писар.

Але-ж, щоб учитель не забув, що начальство всякими способами може скарати непокірного, писар дещо таки вимудрував.

Так звана «холодна» відгороджувалася від школи тільки тонкою стіною (школа, як уже сказано, була в одному будинку з волостю). З цього й скористу-

вався писар, хоча сам він нічого не робив, а все діло звернув на старшину. А старшина того-ж таки дня покликав рудого Гарасима, знов виняв йому з громадської скриньки на чвертку, дав належні інструкції та й посадив його в «холодну» саме тоді, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші й зараз-же почав галасувати, а потім і бити кулаками в ту стіну, що була до школи. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева і Гарасим скоро продовбав у їй дірку і, вистромивши в школу голову і вдаючи з себе п'яного, почав на всі боки ляяти вчителя і школярів і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А, знаєте, Михайле Степановичу, громада лає нас за вчителя.

— Як?

— Та так! Каже: дітей зморозили і все...

— Громада?—скрикнув старшина.—Начхать мені на громаду! Я начальник! Хиба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада старшину вибирала, так я на те начхав! То колись може було так, а тепер хиба громада настановляла й настановлятиме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина—начальник від справника, а не від громади. Бо не громада мені зуби поб'є за несправність, а він...

— А от-же громада каже, що буде жаліться,—ще лукавіше додав писар.

— Нехай! Мені те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам!—кричав уже, зовсім розсердившись, громадський репрезентант, начальник од справника, пан старшина.

І цього-ж таки вечора, випивши добре в свого кума, він зайшов по дорозі до волости і почув, що в школі хтось гомонить, навіть співає. Розлютований за такі «непорядки», кинувсь у школу. Там був учитель і трое хлопців-ночувальників,—вони й співали.

— Смирно!—гримнув старшина, відчиняючи двері і вступаючи в хату.—Смирно, я вам кажу, мат-тері вашій!... Що ви мені тут кричите, діло робити в волості не даєте!

Але-ж учитель і тут не змовчав перед начальством і насмілився сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А, так ти, такий-сякий, начальство вигониш! Цить! Р-роздеру!

Здається, після такого категоричного начальникового слова кожен мусив-би скоритися. Тільки-ж ледачого нічим не дошкулиш. І хоч і дуже дивно буде це всім, а мушу сказати, що вчитель вигнав старшину,—так-таки простісінько взяв та й вигнав, бо був собі чоловік при здоров'ї та й палиця якась у руках у його була,—не диво-ж, що старшина, хоч і дуже п'яний був, але-ж не хотів змагатися з таким бунтівником і, вилаявшись ще раз чи двічі, вийшов геть.

Другого-ж дня після цього в волості довідались, що вчення в школі нема, а вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто-ж його повіз?—допитувавсь у сторожа стар-

шина, сердитий вельми, бо йому після вчорашнього вечора своя голова здавалася завбільшки з винницький казан.

— Та Грицько Дараган. Та ще й набір: сказав— потім оддасте, як свої відберете.

— Хм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що,—питався старшина на-самоті в писаря,— чи не скоїться чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогісінько не буде! Сами побачите,— заспокоював писар.

Учитель повернувся, а за їм наспів і наказ од земської управи. Управа, перелічивши всі вчинки волосного старшини, прикро наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость уволюла справедливу волю вчителю, а також щоб «донесла», на підставі якого права старшина робив усе «вище писане».

Писар тільки всміхнувся, прочитавши те, і сказав:

— Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас пам'ятатиме!...

«Він»—цеб-то вчитель.

III.

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, що ніс до школи якусь книжку.

— А ну лиш, що воно таке?—подумав старшина й зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

— Учитель.

— А дай її сюди!

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди додому,—звелів йому старшина, а сам зараз-же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Хомо Григоровичу, що це за книжка? Писар розгорнув книжку.

— Хм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайло Степановичу?

— А в школяра! Вчитель йому дав.

— Вчитель? Ану, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

—«Географія»—читав він заголовок.—Хм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув посередині й почав читати:

— «Дождь происходит от паров, которые поднимаются от водяных вместилищ вверх и собираются там в виде облаков»... А, ось де воно! Ось! Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од бога дощ, а од «паров». Он що!

— То це, значить, книжка така... проти бога?

— Конешно!

— Так її й тее... і представити до начальства можна?

— А всенепременно!.. Ну, тепер, голубчику, побачимо! Тепер я вшкварю!—гукнув писар.

Але він поїхав ще порадитися до в'рядника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тією мовою, якою він сам його написав.

«В Н—скую Земскую Управу Н—скаго Волостного
Правления

Доношение.

Оное Волостное Правление имеет честь донести, что топливо для школы г-ну учителю всегда давалось в достаточности и ежели на каких два дня случилась приостановка, то единственно от неимения общественных сум, которых не доставало. И на шот оскорблений, то никаких таковых оскорблений волостной старшина учителю не чинил, а наоборот всегда споспешествовал просвещения юношества и зайдя в школу как начальник отечески пекущийся о благосостоянии, чтоб узнать необходимое для школы, но г-н учитель без всякого на то внимания, поносными и дерзкими словами старшину изругал и выгнал прочь с утрашением палкою, каковую для совершенно неизвестных, но весьма вредоносных намерений, постоянно при себе имея, как бы угрожая спокойствию.

И всякия другая г-на учителя жалобы единственно от того, что он на волостного старшину и писаря злобу имеет и постоянно имеет между волостью истязание в разсуждение разных будто-бы чинимых ему причепок, каковых причепок он есть причиною, а оных не существует. Сам же г-н учитель немало в школе не учит, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожных розширяет и разныя речи относительно против властей, чему примером крестьянин Герасим Рудый и свидетелем»... и таке инше.

До цього додав ще й книжку, що старшина відняв: нехай начальство бачить.

Урядник-же написав своєму начальству ще краще. Він просто казав, що вчитель хотів зчинити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики почали виявляти ще більшу непокірливість. бо зовсім нехотя знімають перед урядником шапки.

Це все полинуло, куди треба...

Трохи згодом начальство шкільне завітало в школу. Воно сказало вчителеві:

— Що ви тут так погано поведетесь? Книжки якісь там, розмови...

Бідолашний учитель хотів був виправлятися й доводив, що книжку ту, яку старшина відняв, дозволила не то цензура, а й «учений комітет» у школи, але начальство не дало йому й договорити:

— Це все добре, але ви чоловік неспокоїний... Шукайте собі місця де-інде,—нам вас не треба.

Учитель мусив шукати.

Волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер пере-свідчитися, що ще існують способи скарати винного...

1886. VII. 13.

м. Тираспіль.

Н Е Л Ю Б.

I.

Матери своєї й не зазнаю—трьох років мені ще не було, як вони вмерли. А батька добре пам'ятаю: високі такі, худі, борода невеличка, а очі великі, ясні та тихі... У мене, кажуть, такі очі—від батька спадщина. І все нездужали батько.

Як умерли мати, то батько через рік удруге одружилися, удову взяли з нашого таки села, і двоє дітей у неї. Змалку я мачухи не злюбила, а вона мене. Та поки батько живі були, то нічого. а потім...

Шістнадцятий мені пішов, як батька в-осени поховали. Що то плачú було!...

Горе мені тоді стало з мачухою. Ні вдень, ні вночі спочинку нема, а лайки та штурханців до несхочу... Та не хочеться про те й згадувати!

Рік поминув,—каже мені мачуха:

— Харитино,—тебе свататимуть.

Я як стояла, так і зомліла. А вона знову:

— Чуєш, що тобі кажу? Свататимуть тебе.

— Чую,—кажу.

— Даниленко Яків сватає. Цими днями будуть і старости.

— Я,—кажу,—не піду за його.

Як визвіриться на мене мачуха:

— Я тобі дам—не піду!—не довіку мій хліб їстимеш!—Та й пішла з хати, дверима грюкнувши.

Боже-ж мій, що мені робити? Зіпхнути хоче мене мачуха. А все через батьківщину: батько як помирав, то половину всього, і хати половину, мені віддали, і люди при тому були, а вона, мачуха, каже: «Нічого твого тут немає—у скрині твоєї твоє». І хоче ото виперти мене, а самій хазяйнувати.

Знаю я того й Якова Даниленка—не син отецький, а так собі приймак: прийняв його Даниленко ще малим сиротою, як своїх дітей не було. А там, як свої пішли, то й був у їх Яків син—не син, наймит—не наймит. І намислили вони його оженити, щоб робітниця в хаті була, та й нагледіли ото мене.

Молода я ще була, не любила я нікого ще. Тоді не так було, як тепер: ще коса не заплітається, а вже до парубків горнеться. Тоді не так було, і не любила я ще нікого. А й за Якова йти не хотілося—все одно, що вмерти. Та й такий він із себе миршавий, нікчемний, слова доладу не промовить, усе мовчить, похнюпившись. У нас на вулиці «Сичем» його дівчата дражнили. Гірко мені було на серці, як прийшли старости, не хотіла я й виходити, та мачуха вигнала і рушники звеліла винести.

Пов'язала я старостів рушниками...

II.

До церкви мене виряджають, а я плачу так, що й світ білий мені гасне. Умовляють мене дівчата: «Не плач! Годі сумувати!» А я їх не дуже й чую за своїм горем.

Прийшли до церкви,—не чула я, як і службу правлено. Почула тоді, як покликали на рушник ставати. Повінчали нас. Я як мертва: хоч-би вже швидше край,—думаю. А який край, того й сама не знаю.

Як я весілля висиділа—і не згадаю тепер. Усе туман якийсь у голові був... І все він більшав та більшав. І так уже голова моя стуманіла, що мені мов байдуже зробилося до всього. Круг мене п'ють, співають, вигукують, а я як дерев'яна. Та ще не всьому кінець. Повели нас у комору...

III.

Почала я в новій сем'ї жити.

Непривітно мені, сумно мені. До чоловіка й озватися не хочеться, і не дивилась-би на його. А свекруха—чи минув день який після весілля, чи не минув, уже й коверзувати почина. Ще не світ, не зоря—будить мене:

— Уставай, дочко, у печі треба розтоплати. Уставай та порайся!

Устала я, води наносила, дров унесла, почала топити, поратись, а вона все лежить. І наварила я, і хату причепурила, а вона тільки тоді встала. І снідати я варю, і обідати я варю, і картоплю пішла я копати, а вона ні до холодної води. І день так, і другий, і третій. Бачу я, що вся робота на мене складається, важко мені терпіти, а мовчу, роблю поки. До чоловіка не говорю ні

про це, ні про віщо. Спитається що—відмовлю, а більш і розмови в нас нема. І ходимо ми обоє з ним сумні, і не жалко мені його суму, не налягає моє серце до його. Ще й рада я немов, що він сумує: не я сама нудитимусь, думаю собі, попонудишся й ти!

Місяць минув—мені не легшає, роблю без просвітку. Доки-ж воно буде?—думаю собі: не поступатимусь-же, не хочу. І почалась у нас сварка. Свекруха каже: роби! а я собі кажу: і ви, мамо, робіть! І доти гризлися, поки таки за обідом одного разу як гримне свекор на мого чоловіка:

— Якове, а чому ти своїє жінки не вчиш?

Мовчить мій Яків. Не можна йому оступатися за мене, бо й сам живе, як сорока на тину: схочуть,—зараз виженуть.

— А чому ти не вчиш? То я її таку-сяку навчу!—Та до мене з кулаками.

Одхилилася я набік та з хати. Поки свекор повернувся, я вже далеко була.

Сікається бити мене свекор, та тікаю я. І так з тиждень було. Бачить свекруха, що нічого не вдіє, почала й сама робити; і пораемось ми вже вдвох.

То було в нас погано в хаті, а тепер ще погіршало. Боїться свекор мене бити, щоб не кинули ми, а на Якова ремствує, що він мене не вчить. А Яків зовсім засмутився через мене, що й не дивлюся я на його. Тільки свекруха все лається; а ми всі мовчимо, слова за день один до одного не промовимо.

Минув так рік—змучилася я. І Яків такий зробився, що зовсім мов у землю ввійшов—темний, пригнічений

ходить. А я все мовчу і хоч сама змучилася, та радію, дивлячись на його смуток: ти мені світ зав'язав, зав'яжу-ж і я тобі!

Уночі одного разу чую, повертається мій Яків до мене:

— Харитино!

— Чого?—кажу я, а сама здивувалася: чудно якось він до мене забалакав.

— За що ти знущаєшся з мене?

— А нащо ти мені світ зав'язав?

Мовчить він. А мені дивно стало, що він про таке зо мною забалакав: рік ми прожили, ні разу ні про віщо не балакали, як чоловік із жінкою.

— Нащо ти, — кажу, мені світ зав'язав? Хиба я хотіла йти за тебе? Сам ти знав—з неволі я йшла, бо несила моя була. Навіщо-ж ти мене брав?

Мовчить він, і я замовкла. Тихо. А далі знов забалакав:

— Сам я в неволі зріс, неволею й тут зробив. І тим я винен, що неволі не зламав. Та вже того не переробиш. Треба якось жити...

Зупинився він, жде від мене слова. А я ні пари з уст.

— Харитино, чи вже в тебе й слова до мене нема?

— Нема,—кажу.

— Хиба тобі не тяжко?

— Тяжко,—відмовляю,—та не розважиш ти моєї туги.

І знову мовчимо.

— Харитино, треба відділитися від старих.

— Про мене, відділяйся,—кажу.

— Хиба тобі однаково?

— Однаково,—кажу, а сама радію, що хоче він одділитися.

Він зідхнув, а далі каже:

— Ні, тобі не однаково. То ти гордуєш мною, тим і кажеш так. А нам треба відділитися. Я давно вже намислив.

Я промовчала і він більше нічого не сказав. Тільки-ж уранці пішов кудись. Довго ходив, вертається й каже:

— Харитино, в нас хати нема. Як одділимось, то треба в найми йти.

— То що,—кажу.

— Я вже поєднавсь: удвох на рік у економію.

— То й добре, коли поєднавсь.

Прийшли батько, свекруха ввійшла. Каже їм Яків:

— Тату, спасибі вам за хліб, сіль, за добро ваше!— та й кланяється їм обом.

— Як-то?

— Ми підемо від вас.

— Як-то підете? Чого?

— Нема ладу між нами. Підемо ми собі.

Як завершить свекруха:

— Бач, такого-сякого вигодували, викохали, а він тепер кидати!

І почала, і почала... Свекор теж. Лають нас обох. А Яків мовчить на те, тільки каже:

— Нема ладу в нас: не можна нам укупі жити.

І скільки не лялялись і не просили,—не згодився

Яків—пішли ми. Не дали нам нічого—в чому були, в тому й пішли. Тільки скриню я свою забрала. Дивувалась я тоді на Якова: бач, сич понурий, пригнічений, а дивись—який! Як сказав, так і зробив. Дуже мені дивно те було.

IV.

Почали ми в наймах жити.

Яків за простого наймита став, а я за дробинницю. Живемо собі нічого. Відпочила я зовсім після тієї гризної щоденної, веселіше мені стало, а Якову мов-би однаково: як ходив смутний та мовчазний, так і тепер ходить. А я на те не зважаю: думка така, що вже того не переробиш, чоловіка не збудешся, треба жити з ним. А коли він нелюбий мені, то краще й не думати про його. А тут ще мені воля стала: народу в економії багато—з тим поговорю, з тим посміюся, а його ввесь день не бачу, бо не на одній ми роботі. І ночуємо не вкупі—не схотіла я до його в челядню ходити, у птичній собі ночую, і він до мене не вчащає. І живемо ми так, що про людей мов чоловік і жінка, а про себе як чужі.

Минув місяць, зовсім я ожила. Весела, жартовлива зробилася; хто йде проз мене—не мине, всякий зачепе, і я всякого зачеплю. Гарно мені. Був там у економії наймит один, Денис, з нашого-ж таки села парубок, після нас уже нанявся. Як побачила його—упав він мені в око. Високий та стрункий, брови чорні, очі великі, блискучі. Стрілися ми вперше в челядні. Як глянув він на мене, так тими очима-зорями і пропік мені душу.

З того часу що не роблю, де не буваю,—стоїть він перед мене, вабить моє серце.

У неділю було. Упоралася я з дробиною, випрохалась у прикажчика та й пішла в ліс по ягоди—Яків мене пускав, куди схочу,—слова ніколи не скаже. Сама я пішла. Іду лісом, пісні собі співаю... Тільки зійшла на прогайльовину, чую, іде хтось проти мене, куці ламаються, тріщать; зупинилася я, жду. Виходить Денис. Застукало в мене серце та й стихло, як пташка впіймана. Стою, мовчу та на його дивлюся. І він на мене дивиться, зупинився, а далі озивається:

— Здорова, Харитино! А чого тут блукаєш?

— А того-ж, чого й ти мабуть!

— Справді?—каже він, сам ніби всміхається.

Не знала я, що сказати. Він підійшов до мене.

— Е, та ти ягід,—каже,—нарвала. Мабуть, солодкі?

— Солодкі, та не всякому,—відмовляю.

— А мені?

Подивилась я на його,—зорять на мене його очі. Стуманіло в мене в голові. Подала я йому глечик.

— Бери!—кажу.

Узяв він у жменю, хотів їсти, а далі:

— Ох, утомився!—говорить.—Давай сядемо та відпочинемо!

Сіли ми. Він ягоди їсть, а я в землю дивлюся та мовчу.

— Харитино, чого ти така мовчазна стала?

Хочеться мені відказати йому, пошуткувати, та не можу я. Ще нижче голову похилила. Чую я, обніма він мене однією рукою за стан.

— Харитино, глянь на мене!

Глянула йому в вічі та й потопла в їх. І не чулася, як пригорнув він мене, цілувати почав.

— Харитино, болить моє серце по тобі!

— А моє...

Не доказала я за поцілунком. Млосно мені і гарно мені, знесиліла я вся, а його руки все дужче та дужче пригортають мене...

V.

Щаслива я була. Причарував він моє серце так, що навіки, здавалося, не відірвуся від його. Поки без його,—думка тільки про його, а як із їм, то й раю мені не треба. Не йде, а летить мені з їм час; і два місяці як дві хвилиноньки пролинули. Почали про нас люди балакати, почали натякати, та мені дарма. Що мені людська слава та поговір, коли він біля мене? Балакайте, скільки собі хочете, а я щаслива.

Не знаю, чи відав про те Яків,—мабуть знав, бо дуже вже він похмурий зробивсь—як та хмара ходить. Тільки все-ж тихий, слова мені не скаже. І не знаю, доки-б воно так було, якби лиха несподіваного не склалося.

Був у нас прикажчик один з салдатів, молодий ще парубок. Упала я йому в око і почав він мене дуже зачіпати. Де не стріне, забалакує, а то й припинить іноді, жартуючи, гостинців носить. Та я їх не брала, і бай-дуже мені було до його. Почне він чіплятися до мене, а я йому сміючися:

— Не для тебе сад садила, а ні поливала. Я для

того сад садила, кого полюбила, я для того поливала, кого цілувала.

А він на те не вважа. І так уже почав чіплятися, що й просвіту мені нема. Як де сама зостануся, без людей, так і він тут уродиться.

Пішла я одного разу на річку качок заганяти. А річка далеченько від окономії, у долині глибокій, ще й гайок по-над нею. Тільки я в той гайок увійшла,—так немов із землі він виріс перед мене, став на стежці й стоїть:

— А куди йдеш, Харитино?

— А туди, куди тобі не треба.

— Чого ти до мені така зла, Харитино?

— Мабуть тому, що ти такий добрий до мене.

— А я тебе, Харитино, люблю...

— То й люби, мені хіба що? А з дороги тікай— мені ніколи.

— А з Денисом так є коли?

— Моє діло. Може з ним і є коли, а з тобою—ні.

— Не кажи так, Харитино! Чим я поганіший од його? Чом ти мене не любиш?

Ухопив мене за руку, а в самого очі так і зайнялися.

— Пусти,—кажу,—не любитиму я такого поганця зроду.—Та й хотіла я вирватися.

— А!—покрикне тоді він,—так не буде-ж так! Не пушту я тебе! Хоч по неволі, а полюбиш!

І обхопив мене руками за стан. Пручаюся, вирватися хочу, так несила-ж моя. А він мене давить—ось-ось ізвалить. Крикнула я не своїм голосом. Тільки

крикнула, так і не стямилася, як воно й склалося. Тільки бачила я, як кинувся до нас Яків (чи він підглядав, чи так надибав нас,—не знаю), як сокира блиснула,—і відразу пустив мене прикажчик. Зупинилися ми. На Якова страшно глянути, такий він: очі палають, а сам білий, як крейда, сокира в руках, підняв її вгору. Випростався якимось, з маленького наче великий зробився. А прикажчик стоїть, за праву руку лівою вхопився, а з руки так кров і дзюрить, зачепив його Яків сокирою. Стоїмо ми. Бачу, чоловік мій спуска додолу сокиру, очі в його погасають, сам немов увесь згинається... Далі взяв мене за руку мовчки і повів, і я за ним мовчки йду.

Одвів він мене на птичню; і тільки вступили ми в хату, а тут уже й люди набігли по Якова. Бачили, чи що, як він прикажчика рубонув, чи сам прикажчик сказав—не знала я тоді. Тільки зараз узяли Якова, звязали, повели. Наїхав урядник, далі становий з слідствувателем. Мене кликано, розпитувалися. А потім повезли мого Якова в місто. А я його й не бачила: він сам не покликав мене, а мені немов сором чогось у вічі йому було глянути. Побачилися ми вже потім.

Мене розщитано і Дениса.

VI.

Одійшла я, і не було мені спершу де прихилитися.

З тиждень перебула я в жінки знайомої, а там полегшало: обрящилось місце мені в одного хазяїна з нашого-ж таки села, то й найнялася до його. Денис

дома зостався і була нам тоді воля: кохалися ми до схочу. Не думала я ні про віщо смутне і про Якова зовсім не думала і не жалкувала за ним, а ще рада була, що збулася його. Хоч і не перебаранчав він мені ні в чому, та все-ж перед очима стирчав, нудота була. Не бажала я його більше й бачити, а надія в мене така була, що запровадять його далеко.

Аж поминуло місяців з чотири, кличуть мене до волости, віддають мені повістку—у місто на суд треба їхати. Моторошно мені трохи стало, та нічого робити: поїхала я, і на тому суді була, і Якова побачила: сидить він блідий та змучений, а біля його салдати.

Розпиталися мене знесу про все, як діло було, і вивели з суду в другу хату. Сиджу я, дожидаю. І не довго ждала, коли чую, йдуть люди; відчинилися двері і ввіходить мій Яків, а салдати за ним, а не біля його.

— Ну, тьотка, вот тебе муж твой!—каже один салдат.—Оправдали!

Як почувла я те слово—наче мене хтось по голові вдарив...

...Того-ж таки дня ми й додому пішли. Ідемо мовчки, і слова нема в нас у одного до одного. Тільки гляне на мене Яків, гляне, побачить, що я й не дивилася-б на його, та й знову голову похнюпить. І так усю дорогу зійшли і вже як до свого села доходили, озвався Яків до мене:

— А що, Харитино, як ми тепер житимемо?

— А як житимемо? Хиба наймів нема?—кажу.

— Я не про те... Найми знайдуться... А я про те, як будемо жити?

Бачу я, зблід він одразу. Передихнув трохи, тоді каже:

— Бачу я, Харитино, що не прихилиється твоє серце до мене.

— І ніколи не прихилиться,—кажу.

— І це я бачу... То й не можна нам так жити... Треба тобі йти своєю волею, без мене...

Я й сама думала про це часто і нічого так моє серце не бажало, як спекатися його, остогидлого. Що потім було-б зо мною—я про те не думала, а тільки одно таке бажання пекуче в мене було, щоб збутися, хоч як, а збутися його. Так, кажу, хотілося перш, а тепер, не знаю через віщо сталося воно, зовсім у мене зникло це бажання, а через віщо—не знаю. Не знала я, яке слово тут треба доладу сказати, а тільки відмовила йому сердито:

— Ти мені світ зав'язав, та розв'язати не твоя сила. Не можу я своєю волею піти, коли я чоловікова жінка.

Глянув він на мене пильно, подумав трохи та й каже:

— Твоя правда: не моя це сила. Будемо жити вкупі.

VII.

Нанявся й Яків до того-ж таки хазяїна, де й я була. Живемо ми знову, як чужі. Прожили ми місяців зо три—єсть у нас карбованців із вісім грошей. І трапився тут такий випадок.

Зустрілися ми якимось із Денисом, він і каже мені, що

треба йому подати платити, а грошей нема. Бачу я, що хоче він у мене грошей позичити, а не насмілиться. Тоді я й кажу до його:

— А скільки тобі треба?

— П'ять карбованців,—каже.

— Я тобі,—кажу йому,—принесу ті гроші.

Намислила я погане діло: взяти крадькома від чоловіка гроші, щоб Денисові дати. Як намислила, так і зробила.

У скрині гроші лежали в гаманці, Яків їх туди положив. Обібрала я таку часинку, як сама була, витягла п'ять карбованців і віддала Денисові. А в самої думка така, що як питається Яків, де гроші поділися, скажу, що нічого не знаю, то й подума він, що хтось чужий гроші взяв. Така була в мене думка...

Одного разу робила я на полі, картоплю копала, а Яків дома був. Повернулася я порано, а він про те не знав. Вернулася, сиджу в хаті сама, бо й хазяїв дома не було. Аж чую, ідуть до хати, розмовляють. Прислухаюся,—Якова голос, балакає він із кимсь. Зупинилися біля сіней обое, а двері хатні трохи відхилені, то й чути мені розмову. Каже той чоловік Якову:

— Дивуюсь я тобі, Якове, як ти за своєю жінкою глядиш.

— А що?—Яків каже, голос у його неспокійний.

— Та що!... Казала мені кума Меланка, що сама бачила її вдвох із Денисом Карпенком.

— То не Меланчине діло,—Яків одмовляє.

— І каже ще, що викрадає в тебе Харитина гроші

і Денисові віддає. От і недавнечко, каже, п'ять карбованців оддала йому на подать.

Здивувалась я: і як про це Меланка довідалася? Хиба підслухала?

Чую я, знову мій Яків каже:

— Гроші свої я лічу і вони всі цілі. А що кума Меланка каже, тому я не йму віри і не її це діло.

— Ну, як знаєш,—той чоловік каже,—діло, звісно, твоє. А мені ніколи, прощавай!

Пішов той чоловік. А Яків зараз у хату, мене не помічає, бо в кутку я сиділа, і просто до скрині йде. І як на те, тільки що виняла я з скрині шиття і незамкнену її кинула. Відчинив він скриню, калитку виняв, глянув на гроші і бачить, що тільки три карбованці там. Ну, думаю, що то з цього буде? Тільки я це подумала, коли вздрів він мене і повернувся до мене білий-білий, як крейда. А я мов-би то нічого не знаю:

— А чого тобі,—кажу,—треба в скрині?

Глянув він на мене пильно, потім каже:

— Виняв я гроші... Може тобі на що треба буде їх, то не питайсь мене, бери... Хай вони в тебе будуть.

Положив перед мене калитку на лаву, а сам повернувся і з хати пішов.

Так ось як воно! Що-ж це таке? Чи гордує він так мною, чи любить так мене? А що, як любить так? І тільки подумала я це, тяжко мені зробилося, а чого—й сама не знаю. Тільки немов до грудей щось підкотилося, пригнітило їх.

А що, як це він так любить мене?

І згадалося мені все наше життя до цього часу. Зга-

далося мені, що ніколи він мене ні єдиним словом не покривдив, дурною навіть ніколи не назвав. Згадалося мені, що він, знаючи про те, що зміняла я його на іншого, за мене трохи на Сибір не пішов, обороняючи мене від прикажчика. Згадалося це все і зрозуміла я, що не гордує він мною, а що любить мене так, що все життя своє за моє щастя кладе.

Устала я і вийшла з хати. У дворі нема його. Пішла я на тік—нема. Повернула в садок, бачу—сидить він під деревом на колоді, голову руками обхопивши. Підійшла я до його мовчки, стала. Підвів він голову, глянув на мене дивуючись. А я як стояла, так і впала йому до ніг. Він мене підхопив.

— Харитино, що ти робиш?

— Прости мене!—прося.

— Не мені прощати тебе. Сам я винен, що світ тобі зав'язав. Прости вперед ти мене!

— Якове,—скрикнула я,—що бо ти кажеш?

Та й заридала я такими сльозами, якими зроду ще не плакала, і знову припала йому до ніг.

Знову підвів він мене, посадив і сам біля мене сів.

— Виплач,—каже,—своє горе. Може бог нам щастя посилає.

І з того часу почалося нам життя нове.

1887. VIII. 16.

х. Кути на Харківщині.

З У С Т Р І Ч.

Я вже давно оселився серед степів і рідко буваю в місті. Нема чого: забавки міські мене не ваблять, а хвили життя розумового добігають до мене й сюди. То й бай- дуже мені місто.

Але одного разу, недавнечко, справа так склалася, що неминуче треба було до міста. Довелось їхати. Поїхав залізницею, за сутки став, де треба.

Гуркіт, гомін, поспіх так і обняли мене, як уступив я в те місто. Санки снують, скриплючи полоззям по снігу, трамвай гуготить, люди туди й сюди сновигають. І все це в тісних вулицях, що високими будинками пообставлювано—мов ярмарок у глибокому яру. Гучно, похіпно, клопітно і тісно, зовсім тісно. Ні, треба швидше звідця тікати!

Справив своє діло, зазирнув у бібліотеку, забіг до театру—та й додому лагодюсь. На останці пішов дещо купити хлопцям своїм—подарунок з міста. Іду собі, поспішаюся, а вулицею багато народу йде—той тебе, а того ти зачепиш. Та мабуть я більш чіпляв, бо ніколи було гаятись. Уже доходив до тієї крамниці, куди мені треба, аж тут зненацька з розгону набіг на якогось добродія, що теж поспішавсь, як і я. Штовхнувшись зупинилися і

глянули один на одного. Перед мене стояв чоловік чималий на зріст, у кожусі з пишним коміром, у кашкеті з червоною околицею. Обличчя повне, темна борода, очі... Боже мій, де я бачив ці очі, ці гарні карі очі? Де я їх бачив? Я згадував це і зовсім забув попрохати вибачення за свою незвичайність. А добродій, бачивши, що я вступив у його очі, і собі зупинився, вдивляючись у мене. Так було, аж поки я нарешті догадався сказати, що треба, і вже ми розходились, як я згадав, у кого були ці очі...

— Хроленко! Семене!..—крикнув я.

Добродій зупинився знову, пильно глянув на мене...

Ми пізнали один одного.

— Василю! Яким способом!? Та чи це ти?

— Авже-ж,—кажу,—я.

— Про тебе й чутки всі загинули! Де ти єсть?

— Та оце-ж тут,—кажу.

— Та ні: де живеш, що робиш? Розкажуй!

— Та що-ж я роблю? Те, що й робив.

— Учителюєш і досі?

— Еге-ж... А ти тут як? Кажу ти: у тебе цікавіше щось має бути.

Але в цей саме час над нашими вухами розітнулося:

— Позвольте-с!—і чиясь дебела постать одсунула нас одного від одного.

— Одначе, тут розмовляти не зовсім добре—краще йти. Ти куди?—спитався мене Семен.

— Та я ось тут у крамницю до Страхова.

— Ну, потім підеш до Страхова, а тепер ходім зо мною. Будемо розмовляти йдучи, а там прийдемо до мене.

— Та я...

— Що—ти?

— Їхати сьогодні лагодивсь...

• І завтра поїдеш. Ходім до мене!

І Семен ухопив мене під руку і потяг за собою. Хоча я й хотів їхати, але за для такої зустрічі залюбки волів зостатися і йти з Семеном. Бо я знав цього Семена здавна, ще в ті щасливі роки великих надій, великих замірів, коли

Nichts war so hoch und nichts so ferne,

куди нас не заносили крила наших мрій; тоді, як упевнені в тому, що історичні епохи минають і надходять, аби десяток «гарних» людей забажав того, ми вірили, що вже ця нова епоха прийшла, що вже—

Німим отверзлися уста,
Прорвалось слово, як вода,
І дебр-пустиня неполита,
Сцілющою водою вміта,—
Прокинулась!..

Ще тоді ми з їм деклямували ці гарячі надії змученого серця. Потім уже ми побачили, що не потекли веселі ріки, не ожили степи й озера і що шляхи зосталися верстовими, як і були. Багато тоді людей зреклося всього того, чому вклонялося, і вклонилося тому, чого досі зрікалося. Багато!.. Але Семен не зрікся, він устояв. Не дурно він казав: «забвенна буди десница моя, аще...» Потім довелося нам розстатися, ба й забути один одного. Я поїхав на село і що-року все далі й далі посувався у степові розлоги, ховаючись у рідних

селах по балищах степових, а Семен зоставсь у місті. Листуватися з тієї дикої пуші, в яку мене закинула доля, було не дуже можна, і ми з Семеном зовсім розрізнилися. Але я довго не міг забути стрункої зграбної постати, гарних карих очей з ласкавим поглядом, серця, щирого до всякого доброго поривання, рук, охочих до праці коло влюбленого діла. Ми всі любили за це Семена, а найбільше за його добру душу і за його щирість, а дехто навіть за одмітну, суто-вкраїнську вроду. Він не був генієм, навіть талантом не був, а був просто кебетливою і розумною, а найголовніше—чесною людиною. Таким він зоставався у мене в згадці і мене трохи вразило, що стрів я його не такого, якого згадував. Ні його огрядність, ні борода, ні обличчя поблідле, а ні навіть одежа—не нагадували мені колишнього Семена... Тільки по очах я його пізнав, та й очі вже мов пригасили...

Це все згадувалось мені в той час, як ідучи вкупі і не знаючи, з чого почати розмову, ми кілька хвилин обидва мовчали. Я думав про те, який тепер зробився Семен, а він мабуть теж саме думав про мене, і ми ніяк не могли знайти того спільного місця, з якого полилась-би наша розмова. Перший почав Семен:

— Ну, кажи-ж, як живеш? Що робиш?

— А що-ж я там роблю? Діло відоме. От цікавіше про це тебе спитатися.

— Чому-ж це про мене цікавіше?

— А тому, що ти жив тут у місті, в осередку цивілізації, в...

— Ну-ну! То що, що я тут жив? Ти кажеш, що

твое життя нецікаве—воно мабуть і так, бо справді, що-ж там цікавого? Дорід—недорід, писар, урядник, вівці, сіно, солома... Докучило!

— Ого!—кажу я.—Ти он як нацивілізувався!

— А ти думав як? Ти думав, що я й досі шукаю... ідеалів під сірою світою? Ні, голубчику, мені вже не вісімнадцять років.

— Ну, то що, що не вісімнадцять?

— Більше років—більше досвіду, холодніший і правдивіший погляд на життя... Питаєш: що роблю. Служу.

— І високо заліз?

— Та так собі...

— З більших уже-б то?

— Трохи... Треба якось жити... з того, що є, задовольнятися... Я, принаймні, задовольнений... Їсти-пити є що... Маю надію на більше...

— Ну, а народня просвіта, популярні книжки для народу?... Знаєш, колись усе ти заходжувавсь?

— Е, братіку! Ніколи про це думати, діла багато!

І по Семеновому обличчю промайнуло мов невдоволення.

Я замовк, а Семен, вернувшись через кілька хвилин до початку розмови, сказав:

— Ось подожди, прийдемо, покажу тобі, як живу— побачиш сам, що не погано.

І він осміхнувся так, як осміхаються цілком задоволені з свого становища люди.

— Ось побачиш... Та ось уже й моя квартира.

Ми зупинились перед бучним ганком чималого будинку.

— Ти сам тут живеш, Семене?—питаюся.

— Сам.

— Одначе, ти добре живеш!

— Та побачиш!—каже.

Увійшли. У вітальні м'які крісла, гарні малюнки в золотих рямцях по стінах, килим м'який, аж ноги топнуть у йому...

За округлим столом на канапі якась пані—не стара і не молода немов, не гарна й не погана...

— Здравствуй, Варечка! Долго ждала?—запитавсь у неї Семен, руку цілуючи, і зараз і мову одмінив: на вулиці зо мною закидав по-українському.

— Моя жінка, Варвара Степанівна. Мій приятель...—рекомендує Семен і регочеться.—А ти й не знав, що я оженився? А я вмисне хотів тебе несподіванкою здивувати. Ще покажу тобі дітей—побачиш.

Останню фразу Семен сказав по-українському. Панія здивовано глянула на його і, якось кисло ворущачи губами, запиталася в його, чого це він сьогодні так спізнився. Семен якось зігнувся, мов йому стало трохи ніяково, і почав щось там казати спершу про якийсь там діло Хотяєва в палаті, що воно його загаяло, потім про зустріч зо мною; але пані не дала йому договорити, сказавши, що обід жде, і пішла в їдальню, а ми з Семеном за нею. У їдальні вже дожидало нас троє дітей з нянькою, якась там старенька вже собі добродійка в чепці і в старечій одежі і ще якийсь добродій—видимо, урядовець—з бакенами, у віцмундирі.

Семен познайомив мене з об'ом, назвавши добродійку «тьотушкою» (мабуть, жінчина, бо в його тіток—я добре знав—не було), а добродія—своім товаришем; потім показав мені трьох дітей—двох хлопчиків і дівчинку—чистеньких, тендитних. Семен перецілувався з ними, назвав «молодцами»,—і ми всі посідали за стіл. Випили по чарці і розмова на який час увірвалася—тільки й чути було, як плямкали губи та цокотіли ложки й ножі об тарілки. Після першої страви, як уже трохи підживились, почалася в Семена з добродієм розмова знов про те-ж таки «Хотяєвське діло», потім про якогось «столоначальника», потім ще про якусь офіційну справу. Добродій говорив поважно, викладав свої думки докладно—навіть графічно показував, рисуєчи щось пальцем по столі; Семен реготався, часом ляяв то того, то иншого; панія щось гримала стиха на дітей, що не так щось сиділи та не так щось їли; стара добродійка мовчала і все стягала собі на плечі великий шалевий платок; я теж мовчав, бо не мав змоги вступити до їхньої спеціальної розмови. Одного тільки разу якось розмова зачепилася за мене і панія спиталася, де я служу, а почувши відповідь, промовила: «А!»—і більше вже ніяк на мене не зважала, мов мене тут і не було. А я дивився, дивився на Семена і ніяк не міг собі уявити, що це той самий Семен, якого я знав перед восьма-дев'ятьма роками...

Обідали довго, бо Семен любив попоїсти—не дурно він так поситішав. До обіду додавалося ще путяще вино. Семен неодмінно схотів випити за нашу зустріч і випив не одну повну—зробився веселий, говіркий

Та розмова була якась порожня, нецікава—міські новини, міські події—мало мені відомі і неважні...

Пообідали. Жінка пішла кудись до себе; поважний добродій теж пішов (він знов був якийсь родич жінці Семеновій і ходив обідати до їх), а ми з Семеном пішли до його кабінету—«відпочити і кофе попоти»,—сказав Семен.

За кільки хвилин Семен, попрохавши вибачення, скинув сурдута і ліг на канапку, радючи мені скористуватися з другої. Але мені лягати не хотілося... Семен же, розкошуючи після смачного обіду, спокійно пихкав цигаркою і казав, прищулюючи очі:

— А що, не погано я влаштувавсь? Можна жити?

— Можна, але-ж...

— Роботи тільки трохи багато,—казав Семен, не слухаючи мене.—А надто тепер, бо в нашій палаті всякі там одміни—новий презус, то реформи заводить.

— Дивно!—промовив я.

— Що—дивно? Реформи? Нічого дивного: заново ситце на кілочку.

— Та ні, я не про те!

— А про що?

— Дивно мені, що так з тобою сталось.

— Що з нічого зробилося щось? Це правда. І мені дивно, чого ти там сидиш у своїх степах?

— А я дивуюся, чого *ти* тут сидиш?

— Я?—І він широко розкрив свої очі.

— Еге, ти.

— Як то?

— Та так? Чого ти тут сидиш, що робиш?

— Що я роблю? Хиба я тобі не казав? Діло роблю!

— Я й не кажу, що ти без «діла» сидиш. Але згадай, про яке діло колись ми мріяли, до якого діла себе готували?

— Ат! Він про що! Ну, хлопче, це було, та минуло... На те були ми молоді. А тепер...

— А тепер-же що? Треба затоптати все те, чому тоді вклонявся, занехаяти всі ті ідеали правди...

— Стривай, стривай! Ідеали правди!... Хиба я топчу правду? Хиба я живу неправдою?

— Як на чию думку... З погляду формального ти не робиш ніякої неправди—не крадеш, не вбиваєш.

— А з погляду морального—роблю?—спитав на-смішкувато Семен.

— Еге. Те діло, що ти робиш, ти робиш яко наймит, і всякий наймит зробить його так саме добре, як і ти, може краще навіть. Але від тебе треба було сподіватися іншого. На тобі лежав обов'язок дати більше, бо більша частина праведности відкрилася тобі.

— Так! Багато кажеш, та нічого слухати! Що-ж то таке, за віщо я мусив боротися, за-для чого робити?.. Стривай! Я знаю, що ти скажеш... Але-ж, братику, наука—безстороння і позитивна наука—вже довела всю безпідставність національних змаганнів...

— Яка-ж це наука?—питаюся.

— Ат, наче не знаєш!—махнув рукою Семен.

— Не знаю! Нічого не чув про таку науку. Навпаки—знаю і виразно бачу, що наше сторіччя єсть саме тим часом, коли національні змагання вби-

ваються в силу, дужчають і з'являються там, де їх і не сподівалися.

— А, кажи! Комашині діла! Краще робити на ширшому полі.

— Та ти-ж не робиш і на ширшому. Ти-ж занехав усе те, що колись шанував, і—вибачай—уклонився золотому тельцеві.

Ці слова вразили Семена. Він аж скочив з канапки і його очі занялися.

— Себ-то, як? — спитався він, — себ-то зробивсь запроданцем, неморальним ледащом?

— Ти сказав!

— Ні, ти сказав! О, звісно, ти там, живучи по своїх степах та викохуючи улюблені мрії, та удаючи з себе борця за правду і таке інше, маєш змогу так казати. Ну, так що-ж? що з того? А як інакше жити не можна? А як інакше давить, гнітить тебе? А як інакше просвітку нема?

— А хиба тепер єсть тобі просвіток? Хиба тут світ?

Його обличчя мов з болю потягло. Він кілька хвилин мовчав, потім тихо сів ізнову на канапку і тихо промовив:

— Який можна, такий і єсть. Маю що їсти й пити. А чого більш?

— Ти знаєш добре—чого: не про хліб самий...

Семен одвернувся і змовк. Минуло кілька хвилин мовчки. Нарешті він озвався:

— Нехай і так: не про хліб самий... Але хиба я забув про це? Хиба я не думаю, не читаю? Хиба мене не зацікавлює розумова і моральна діяльність людська?

— Але ти сам добре знаєш, що це не те. Знаєш, що сказано: хто не за мене, той проти мене. Запитавшись свого власного сумління, ти побачиш, що мусив жити инакше. А значить...

— А значить, я раб лінивий і лукавий? Та ще й перекінчик? Так! Хай так!... Але що *ви, ви*, раби праведні, зробили? Ми хиталися, ми вагалися і повернули в цей бік, бо більша сила туди тягла. А ви не хиталися, ви твердо йшли, у вас мабуть—о! мабуть!—«нема зерна неправди за собою»—чом-же ви не піддержали, не підсилили нас, не оживили нашого погасаючого духу?

— Але-ж...

— Ні, не «але-ж»,—дай мені доказати! Я «пес недостойный и смрадный»—нехай так, але-ж і пес має право оправдовуватися. І я оправдовуюсь! Я кажу: де-ж *ваша* робота? Де її послідки, результати? Де вироблена своєрідна література, що запалювала-б дух усім тим, хто вагається, що єднала-б усіх до купи, до одного діла? Де вона, ця проводирка?

— Але-ж ти забуваєш, що перешкоди збоку...

— Стривай! І я тоді скажу: і про мене ти забуваєш, що і в мене були перешкоди збоку. І я можу тим виправитися. Може для мене особисто ті перешкоди були ще більші. Цим не виправишся. Коли вже «без зерна неправди», так «без зерна»! Коли були перешкоди, то одсунь їх; а не одсунув, похилився—зробивсь запроданцем—ти сам це сказав.

— Та не хилимося-ж ми...

— Хилитесь. Ще Тарас сказав: «І хилитесь, як і хилились!» Хилитесь! Коли хочете нам докоряти, так

уперед на себе гляньте, на своє «бервено» в оці. А перешкоди одсунь і свого здобудь! Тоді й я повірю в силу і правду твого діла. Бо тільки те правдиве, що виходить ціле з усіх перешкод і хоч як, а візьме гору!

— Ти забуваєш, що не завжди так...

— Не завжди, але тут так! Будьте силою—і не кидатимуть вас серед шляху! З вавкою панькатись та плакати не пособить. Jeder ist seines Glückes Schmidt! Здобудь, завоюй собі, а не кажи про перешкоди! Оттоді-б інше діло, якби ви мали таку силу, що змогла-б керувати всім, змогла-б направляти всіх до доброго! А тепер що?

Я чув усю правду Семенових слів, і серце моє защемило. Але вся правда все-ж була ще не тут. І я сказав йому:

— Ти забуваєш, що ми саме тим досі і не могли досягти нічого твердого і дужого, що між нас було дуже багато...

— Таких, як я? Правда, свята правда! Але ще більш було у вас (і єсть) баглаїв, і ледарства, і недбальства!

І це була правда. Але цією правдою можна було тільки обвинуватити нас, а не виправити Семена. Я сказав йому це і додав те, що завжди було моїм девізом:

— Хто витерпить до краю, той спасен буде...

Семен нічого не відмовив...

Більше ми з Семеном не бачились.

1888. XI. 19.

с. Олексіївка
на Катеринославщині.

КАТОРЖНА.

I.

Каторжна—так її всі звали.

— Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти!—кричала мачуха.

— Геть з-перед очей, каторжна!—визвірювався на неї батько, вертаючися п'яний з шинку і заточуючися по хаті.

— За що ти мене стовхнула, каторжна!—пищав двохрічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками.

І так усі!.. Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, але-ж і на ймення мало коли звали, а як звали, то все-ж із додатком: «Ота каторжна Докія...».

Та й було за що. Відколи мачуха ввійшла в батькову хату,—ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї по-людському, а все з-під лоба. Може вона боялася мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим, що вона мачуха; а потім не кидала боятися тим, що вже знала, яка вона. Може... А все-ж був у неї завжди вовчий погляд. Та й не самий погляд!

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла їй горщики поперемивати, а в неї, бачите,

чомусь затрусилися руки і вона впустила та й розбила горща. Не можна-ж було дурну не повчити—і мачуха дала їй штурхання. І ось після цього—хоч ти їй що, а нічого не вміє до пуття зробити: або поб'є, або наплута, накруте й не так зробить, як треба. Довелось вчити трохи не що-дня, а далі й що-дня... Так що-ж вона—покається? перепросить? Така! Хоч ти її вбий,—од неї слова не почувеш і ніколи не заплаче,—найгірше, що й не заплаче ніколи!

— Докіє!—(спершу ще її таки на ймення звали)—чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.

Мовчить.

— Кому я кажу? Чи я тобі не наказувала?..

Мовчить, у землю очі втупивши. Убив-би на цьому місці!

— Чи ти оглухла?—і мачушина рука з усієї сили б'є її.

Стоїть, мовчить.

— Так слухай-же, слухай! Ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, чуєш ти?!

Ні пари з уст! Ні сльозини з очей, мов їй і не болить! Одного разу мачуха не втерпіла:

— Хоч-би ти заплакала коли, каторжна!..

А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить. І так завсігди. Б'є її мачуха, б'є, поки втомиється, поки заболять руки,—аж тоді кине:

— У-у!... прбклята! Каторжна!..

А до батька яка вона? Ще як мати жива була, так тоді тільки до неї й мостилася, та вдвох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того?... Така-ж і мати її

була—або плаче мовчки, або докоря: нащо п'єш, нащо жидові хліб носиш!.. Давав їй він доброго прочухана, як під п'яну руч. Ну, то-ж матір бив, а ця-ж чого тікає від його? Не завсігди-ж він і п'яний, іноді схочеться йому пожалувати її—вона-ж таки рідна дитина,—оце й покликає:

— Докіє!

Підійде, голову похнюпить.

— Докіє! Дочко...—почне батько та й зупиниться: мов колода вона перед його стоїть. Штовхне її з персердя, встане, плюне та й піде з хати, пррмовивши:

— Ну, каторжна!

А з мачушиними дітьми що вона виробляла? Мало вона їх била та штовхала? Як мачухи в хаті нема, так і єсть їм! А одного разу таки розманіжилась: увіходить мати тихенько в хату з городу, дивиться—сидить вона на полу і хлопчика—років півтора йому було—мачушиного на руках держить та так цілує та примовляє:

— Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене,—ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли...

Мачуха як скрикне:

— Ба, яка ніжна! А Оришку нащо на городі вдарила? Івасику—бий її, бо вона Оришку била. Бий кулачком, кулачком її...

Воно, маленьке, взяло та й штовхнуло її кулачком. Як скочить вона, як кине його на піл—трохи дитини не вбила—та з хати! Не потрапила її мачуха й побити. І більше до дітей не підходила й на руки сама не брала, тільки як мачуха звелить.

Оттак-же вона й на вулиці. З неї почнуть сміятися:

— А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла?

А вона зараз кулаком!

І зла-ж вона була, на всіх зла! І всі їй були вороги, і вона всім ворог—каторжна та й годі! Мабуть, у неї не серце, а камінюка була.

І все ховається від людей—так щоб не бачити. Піде в садок, аж у гущавину, та й сидить. І що вона там робить—хто її знає! Діти мачушині хотіли довідатися і назирцем одного разу побігли за нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до калинового куща—ріс там кущ калиновий великий—сіла там під ним і головою до його припала і руками його обхопила й каже:

— Калинонько,—каже,—моя червона, рідна моя матінко! Покрий мене своїм листоньком зеленим, своїми ягідками червоними! Одна ти в мене рідная, улюблена!—каже, а сама плаче...

Еге, вона плакала тим, що в неї не камінь у грудях був, а маненьке дитяче серденько! І те серденько так хотіло любити, так хотіло! Але-ж любити було нікого!.. Недоброго і часто й густо п'яного батька вона не любила, матери не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала...

І вона плакала та обнімала червону калину, поливала їй землю своїми слізьми; і нахилила тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає... І так вона плакала, поки почує, як мачуха кричить:

— І де вона, та каторжна, забігла?!

Тоді вставала вона з землі і втирала сльози. Відразу

застигало їй обличчя, мов камінюка, і очі втуплювались у землю, і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не дошкулиш—ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла від калини.

Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може ні, може вони тільки так бігли?

Але вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почули і розказали про все мачусі.

Днів через два Докія знову була під калиною, засиділась і не почула, як мачуха її кликала. Уже тоді почула, як мачуха знайшла її в гущавині і потягла за волосся в хату.

— Стривай-же ти, каторжна, я тобі дам як тікати від роботи під свою калину!

Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок. Докія відразу так і заніміла. Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали цівки—ось ще, ще...

Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха рубає калину.

Дівчина несамовито скрикнула, кинулась туди і стала міждо калиною й мачухою. Мачуха аж злякалась.

— Ти чого прибігла?

— Не займайте моєї калини!..

Очі їй горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.

— Ах ти-ж падло! Геть!

І здорова мачушина рука відкинула геть маленьку

дівчинку. Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова і впала стеблина, тремтячи листом.

— Мамо! голубонько! рідненькі! Не рубайте, помилуйте!

— Геть, каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілувала їй руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.

— Геть, каторжна!..

Але каторжна обхопила руками куц, і її тонкі маленькі пальці так і застрягли на цівці. Трохи пальців їй не поламала мачуха, поки відірвала від калини, відволочла геть і останніми разами дорубала дерево...

Так росла Докія: без милування, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини,—тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно. Де вона тих пісень училася—бог її святий знає, а вміла багато—і все жалібні—так, мов сами вони в неї з серця лилися:

Ой до кого-ж би я прихилилася?
Прихилилась-би я до калиноньки,
До калиноньки, до червоної.
А калинонька нахилється,
Мое серденько розривається...

А як оце побачить кого, зараз і замовкне і знову така, як і була: очі додолу, обличчя закам'яніє...

І так минали роки...

Минули—і з маленької дівчинки виросла доросла дівчина. Та життя їй не перемінилося: так, як і попереду, біла її мачуха і зневажав п'яний батько; як і попереду—не мала вона на вулиці подруг і була всім чужа,

не маючи нікого до себе прихильного, та й сама не була вона ні до кого прихильна—зосталася вона «каторжною», як і була.

Ні, була й відміна.

Колись мов закам'янілий упертий вираз на обличчю тепер неначе злагоднів. Але-ж це зробилося не тим, що вона пам'якшала своїм серцем до людей, а люди до неї—ні: відміну ту на обличчю зробила страшна невсипуща журба, що гнітила їй душу, розривала груди і, не мавши вже сили ховатися в серці, виявлялась і на обличчю. Ця журба обнімала її й тоді, як Докія була ще маленькою дівчинкою, але-ж була не така дужа, та й упертість перемагала її.

Потім малу-по-малу заворушились у дівчини в голові думки. Які? Про віщо? Вона спершу й сама не знала до-пуття, як і про віщо вона дума: думається та й годі. А думалося все саме смутне, саме невеселе, і ось, нарешті, з цього безладдя розумового вибилася, виявилась виразніш од усіх одна думка: за що мене так мучать? А потім: хіба я гірша від інших? І ці дві думки не давали їй спокою. Вона не могла бачити, що й вона була іноді винна: коли її кривджено й зневажувано, то й вона, як мала силу й змогу, не лишала цього без помсти, а іноді й надто. Вона не могла зрозуміти, що вона сама була винна, відіпхнувши від себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї і сказала:

— Докійко! Я... я...

Правда, всі вони—і хлопці й дівчата, і ця Христя з ними—якось особливо дошкуляли їй того вечора своєю

зневагою, але-ж Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачачи, промовила:

— Докійко! Я... мені тебе... я...

Може вона хотіла далі сказати, що від цього часу буде вірною подругою Докії,—але-ж цього нічого не сказала, бо Докія скрикнула: «Геть!», одіпхнула її і втекла з вулиці.

Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна, не могла, бо дуже вже великої кривди зазнала від людей. І вона винуватила цих людей за все: за свої муки й сльози, за своє дитинство безрадісне, безлюбне, за свої молоді літа, що марно гинули—за все, за все. І люди були справді винні. Одні пекли її, мучили—така була її мачуха. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або їй так здавалося, що глузували)—такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим пособити собі. І отоді прокинулась у неї в серці журба така страшна; сум такий великий, що він палив їй усі груди, не давав спокою ні вдень, ні вночі.

Каторжна! Від усіх лаяна, від усіх зневажена! За що? Навіщо? Господи! Краще й на світі не жити!

І вона то плаче, то страшно обурюється на людей за їх неправду і думає про помсту.

Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила-б усіх тих, хто зневажа її, хто глузує з неї! А проте її серце не зле було, воно вміло любити і прихилитися до чужого горя.

Вона не дівувала так, як дівують інші дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що

мачуха не пускала, друге—що вона їх не любила—тих хлопців та дівчат—і... боялася; третє—не мала в чому й піти, бо всі сміялися з того дрантя, що в йому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий, рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови, але-ж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна й приступитися—така зла, зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала: може вона й уродлива була, може мати й дала їй бровенята, та не дала долі,—вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки їм згадуються, а їй ще ніякі парубки не згадувалися...

І так вона жила собі відлюдком з своєю журбою, з своєю мукою, а іноді—і останніми часами дуже часто—і з бажанням помститися...

II.

Одного разу мачуха послала її до тітки Одарки глечика попрохати.

У Одарки вечорниці. Увійшла Докія в хату,—аж там шахтарі. Усі в червоних сорочках на випуск, у чоботях з вимережаними халявами, з пістонами та з китицями, у сукняних чумарках. Усі веселі, один на гармонію грає, а ті пісні шахтарської співають:

Позавидував мужик,
Що шахтьору добре жить:
Шахтьор пашеньки не паший.
Коси в руки не берьот!

На столі горілка, ласоці дівчатам. Це-ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по двадцять, по двадцять п'ять за місяць шахтарі взяли та всі отут за день чи за два прогуляють. А й гарно-ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний—одежа аж вилискується, а пояс так і с'яє ввесь од блищиків та від гудзиків. А з лица? Брови такі!... Не встигла ще Докія й добривечір сказати, вже він углядив її та й крикнув:

— А ось і дівка йде нова!

Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула—аж поточився,—а сама навтіки. Всі як заре-гочуться, а він за нею з хати та й піймав у дворі.

— А стій, дівчино, яка ти швидка! Хочу на тебе подивитися, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця—місяць ясно світив—та й дивиться їй в обличчя, не пуска. То гнівна вона була на його, а то вже гніву нема, сором тільки зробилося хто-й-зна й як! Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову. А він кричить:—Постій, дівчино, підожди! Отже їй-бо ти гарна!

Утекла, та з прожогу як улетить у хату, аж мачуху злякала.

— Тю на тебе! Чи ти сказала? Де-ж глечик?

Де глечик?.. Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати—не засне вона. Усе місяць повний перед неї, просто їй в обличчя дивиться... А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором! Ой, сором!... А він-же сказав, що гарна... Невже?... От, якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!.. Як його звать? Він не з Ко-

валівки—мабуть оврамівський... Та чого він на неї так дивився?

І спала, й не спала вона... Другого дня мачуха добре попобила її за те, що стане та й стоїть, як стовпець, а діла не робить.

Та дарма! У суботу, ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема! І в другу суботу, і в третю—все його нема, і не йде він їй з думки. Коли в неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось:

— А здорова, дівчино! Чия ти?

Глянула—він! Так на їй і затрусилось усе. Стоїть—з місця не рушить. А він підійшов та—

— Те-те-те! Та це та, що я при місяцю дивився! Чого-ж ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалася вона чогось, чи що—хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув... Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула, ні того вечора, ні другого дня,—нічого! Тільки чула, як їй на губах його поцілунки горіли.

Що далі було? Те, що вона покохала. Її серце, на-решті, знайшло кого любити і віддалось... Ні про віщо вона не думала тоді: нехай б'ють і лають—байдуже! Їй не болить після цілування солодкого, пригортання щирого. Байдуже!..

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затьохкав, вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде,—серце з грудей вирватися хоче. Небо синіє далеке й широке, хмарки по йому, як ягнятка, біжать, степи, ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає—ох і красо-ж

божая, яка-ж ти гарна! Ой і світе мій милий, світе веселий та красний, як-же на тобі гарно жити, вірно любити!...

Заспіває вона—сама пісня з грудей рветься: серце розцвітає, душа вгору лине. А зустрінеться з їм під вербою зеленою, під вишнею запашною, рясно квітом укритою,— зустрінеться—ніч їй мала, не наговориться, не намилиється. Ох, і любила-ж вона! Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив—візьми мене, бо я вся твоя! Ночі тихії, зірки небеснії! Тільки ви чули й бачили. Світе мій ясний, світе мій красний!

Минула весна, літо минає... Чи не мина з їми й щастя?

III.

Ні, ще не минуло...

Садком зеленим з повітки Докія Семена випроваджає. Дійшли до перелазу. Ще-б далі дівчина йшла, так люди побачуть. Обвила вона йому шию своїми руками, пригорнулась до його:

— Семеночку, соколе мій! Чого ти такий невеселий став? Чом ти не такий, як спершу був?

Осміхнувся Семен.

— От дурна! Тобі тільки поцілунки на думці. Не все-ж цілуваться, не до віку-ж обніматься!

— Не до віку!? Ох, Семене, що бо ти сказав! А я-б умерла коло тебе... Тільки й віку мого, що твоє кохання. Як покинеш ти мене,—загину без тебе. Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце моє, щастя моє!..

Та й упиласть устами йому в уста... І не одірвалась-би, мабуть, якби сам він не одірвався.

— Прощавай!

Перестрибнув через тин та й пішов улицею...

Пішов, та знов не прийшов... І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла йняти віри тому, щоб він її кинув. А вже з неї всі дівчата сміялися...

Вона ждала і—діждалася...

Стріла таки вона його, стріла—вдень серед вулиці. Кинулася вона до його—забула, де й коли це.

— Семеночку, голубчику!

А він:

— Тю! Чи ти не здуріла!

Та й пішов... Краще-б він її вбив! Стоїть вона, коли чує, регочеться хтось. Озирнулася—двоє дівчат з неї сміються.

— Утік?—кажуть.—Він уже давно до Пріськи ходе...

Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!

І пішла туди, на вечорниці. Він там і Пріська там. І не дивиться він. Вона до його, а він од неї,—аж усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки як виходила, почувала,—каже він:

— І чого вона, каторжна, так до мене в'язне?

Оце вже вона й од його почувала це прокляте слово, і йому вона каторжна стала. Усім вона каторжна, усім на світі. Усі її невавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!.. І він зрадив. І він такий, як усі. О, прокляті! розірвала-б усіх, задушила-б, спалила-б і його, і ту

Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї сміялися, глузували, знущалися! От якби було чим—вона зараз-би підпалила цю хату...

Голова її горіла, думки плуталися, груди пекло...

Якби чим заплатити. Чи нема в неї в кармані сірників? Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сховала вона як-небудь, розтопляючи піч. Вивернула карман, витрусила—нема.

Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею і добігла до своєї хати. У вікнах не світиться, вже полягли. Сіни не засунені, хата теж. Вона ввійшла в хату.

— Хто там?—спитався з просоння батько.

— Я!—сказала Докія і зараз-же знайшла на коміні сірники та й побігла з хати.

— Куди ти?—гукнув батько.

Вона не відмовила, вибігла з двору, знову пробігла вулицею, але не пішла в двір, де вечорниці, а перелізла на город і зайшла ззаду, щоб ніхто не бачив. Велика повітка була прироблена до хати. Докія зупинилася під нею.

Вона черкнула один сірник. Він зайнявся і зараз-же погас. Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм соломі у стрісі. Але солома була мокра, і сірник знову погас. Те саме було з третім і з четвертим.

— Ні, треба знайти сухої соломи. Тут єсть—тут, може, як тепло було, він, проклятий, з Пріською спав. Ну, тепер уже не буде спати!

Вона знайшла сухої соломи, згребла її в купку під

очеретяною стінкою і запалила. Солома затлілась і почала горіти нарешті.

— Ось коли зайнялося! Гори швидше, займайся! От гарно! Від повітки вогонь на хату. І всі вони згорять.

І Докії згадалася пожежа, що вона бачила,—ух, страшно! Так і тут буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять... І Санька згорить? Санька—маленька дівчинка, дочка досвітчаної матери. Докія за останній час дуже влюбила гарне дівчатко, і дівчинка любила її. Але-ж і вона згорить... Така гарна, ласкава. І Докії в'явилось все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я й кричатиме:

— Рятуйте! Докієчко, витягни мене!

Господи! Завіщо-ж? Завіщо вона спалить її? Це-ж гріх! Людину спалить живу. Та й не її саму. Господи, може все село займеться! Нащо це вона робить?..

А солома шипіла, шкварчала і починала розгорятися. Ось полум'я вибухло. Ось-ось повітка займеться.

Та боже мій!.. Та нащо-ж це вона?..

Треба гасить, гасить мерщій, а то все займеться. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А їй уже вчувалося, як Санька кричить:

— Докійко, рятуй!..

Все закутилось їй у голові. Червоне полум'я одно перед нею. Треба його погасити. Вона відразу зірвалася з місця і впала на полум'я. Воно пекло її, на їй займалась одежа. Але вона того не чула. Вона хапала руками вогняну солому, підгортала під себе і силкувалася гасити. Але вже одежа горіла на їй. Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула:

— Рятуйте, хто в бога вірує! Рятуйте!—і більше нічого вже не пам'ятала...

Очу́тилась вона дома. Ні, не очу́тилась, а вперше розплющила очі. Де вона і що з нею,—того вона не розуміла.

Її обрятували парубки та дівчата, вибігши на її крик та погасивши пожежу. Вона страшенно попеклася, але того не чула: її ще дужче пекла гарячка...

Страшно вона мучилась. Усі її розпалені думки крутилися тепер круг одного осередку: їй усе здавалося, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудьми піл, де лежала, і кричала:

— Рятуйте! Люди горять! Санька голубочка згорить!..

.....

Перед смертю вона очутилась зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більше не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого не сказала. Промовила тільки:

— За що? Господи, боже мій! За що?—підвелася і, скрикнувши, впала знову на подушку. За кільки хвилин вона була мертва.

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто й не думав одмовити собі на те питання, що вона кинула вмираючи: за що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?..

1888. XII. 31.

с. Олексіївка на Катеринославщині.

СЕРЕД ЧУЖИХ ЛЮДЕЙ.

— А ти-ж що матері?

— Я кажу, що не піду за його зроду.

— Брехня: підеш!... Дівоче слово м'яке.

— А може твердіше й од парубочого? Їм-бо не піду!
Зроду не піду!

І молоденька, років вісімнадцяти, дівчина з довгеньким, трохи схудлим, обличчям, стиснула тонкі губи, зсунула свої чорні брови, а з глибоких темних очей блиснув у неї якийсь промінь.

— А за мене підеш?—спитався високий ставний парубок, одкидаючи назад чорняву голову з чепурним, хоч стомленим і заспаним, обличчям і прищулюючи одно око. Видко було: добре знає, що дівчина на те скаже.—Підеш?

І він обхопив її за стан рукою і пригорнув до себе. Дівчина так і припала до його, тулячись та обнімаючи його за шию своїми білими руками.

Над їми було літне вночішне небо з незліченними зорями, з білолицим місяцем; їм кивала згори своїми зеленими вітами верба, а з ближчих садків тихий вітерець доносив до їх тонкі пахощі української ночі. То й

не диво, що парубок обнімав усе дужче й дужче, дівчина тулилася все ближче, а губи зійшлися так близько, що не могли розійтися, не поцілувавшись раз, двічі, тричі...

— За тебе?... Ох, не віддадуть мене мати за тебе ніколи: за шахтьора, кажуть, зроду не віддам. Батько-б і нічого, та мати... Хтось їм про тебе сказав, що ти хочеш сватати мене, дак вони кажуть, що в тебе хати нема... Кажуть мені: тягаться по шахтах будеш?

— Як-то—нема хати? Адже єсть!

— Кажуть, що ти там з трьома братами, то менший візьме хату, а тебе й старшого вижене.

— Ну, не дуже то й вижене!

— Ой, Михайле, Михайле! Чого ми таки нещасливі, що ти вбогий, що треба тобі на шахті заробляти, а мене за тебе не віддають? А я-ж тебе люблю, як душу свою!

І дівчина дужче й дужче тулилася до парубка.

— Нащо ми такі нещасливі? — знову спиталася вона.

— Чого-ж ми вже такі нещасливі?—осміхнувся Михайло.—Адже ти мене любиш і я тебе.

— Та хіба-ж можна так довіку жити? Що як... як... у мене буде?..

Якби це було не вночі, то Михайло побачив-би, що дівчина зблідла. Та він цього не бачив і відмовив сердито:

— Ка-зна-що ти вигадуєш, Сохвіє! Хіба що?

— Нічого... поки... А все-ж... А ти мене тоді кинеш, Михайле?

— Не кажи чипухи! Ти краще скажи, що маєш робити дома, як почнуть тебе віддавати за Трохима. Адже завтра вже й хустку давати.

— Нехай! Я її не даватиму, хай хто хоче дає!

— А як битимуть?

— Мене вже й так бито. Хай хоч і ще б'ють, а того не буде.

Михайло трошки замисливсь, а тоді глянув на Сохвію.

— А знаєш?—промовив він,—ходім зо мною!

Дівчина, дивуючись, глянула на його.

— Куди?

— На шахту.

— Як-то?

— А так: у нас артіль збирається: я з братом, Семен, Василь ковалівський та ще чоловіка скільки буде. От і йди до нас за куховарку. А вже там ми тебе виховаємо від матери й від батька.

Сохвія замислилася. Це правда, що вона там виховується від нелюба, тільки-ж то—шахта. Тих, хто туди втікає, не хвалять. Та й батька жалко: він добрий, тільки що слухається матери...

— Що, може боїшся, що й там Трохим ізнайде?—спитався Михайло у замисленої дівчини.

— Ні, того я не боюся...

— А чого-ж?

Дівчина мовчала.

— Та кажи-ж уже, чого ти ще там боїшся?

— А того, Михайле, що тоді вже не можна мені вернутися додому. Ох, ні, Михайле, голубчику!... І так

уже що зо мною буде! Що зо мною буде!... Тільки зду-
маю я, так...

Дівчина стиснула в руках свою голову.

— Дурна! Навіки дурна! А нащо-ж тобі вертаться
додому?

— Як-то?—спиталася Сохвія, пускаючи руки від
голови та підводячи на парубка очі.

— А так там і житимеш.

— Та не довіку-ж так жить!..

— Дурне! Коли так, то й звінчаємось.

Дівчина знову замислилася. А що-ж, хиба не одна-
ково, де вінчатися—чи там, чи тут? Однаково буде
вона йому жінка. А тут що? Брат та мати б'ють що-
дня, невістка лає, щоб ішла за Трохима, а він їй такий
гадкий, як гнида. Ну вже цей Степан—дарма, що брат,
а гірший за ворога! А батько слухаються матери та
його, та й слова не сміють сказати. А якби без батько-
вого благословення заміж іти? То-ж гріх! А як за
Трохима віддадуть? Ні, не віддадуть, вона не піде, хай
хоч уб'ють її! А хоч і не віддадуть, то що з того?
Адже й дитина може бути... Ох, навіщо вона так ізро-
била!..

— Ну, чого знову задумалася?

— Ох, Михайле, не треба було нам так робить!..

— Як?

— Треба було батька-матери благать, а не так...

— Ат!.. Про ка-зна що!.. Ти думай про те, що я
кажу!

— Ні, Михайле, страшно!

— Дурне! Чого страшно? Хиба ти не зо мною бу-

деш? І чого ти боїшся? Як ізвінчаємось, то тоді батько й мати простять, може й додому в село вернемось. А вона боїться—як маленька!

І Михайло відвернувся. Дівчина обняла його рукою за шию і прихилила йому голову до себе.

— Не сердься, голубе мій! Не сердься, Михайлику! Ми ще поговоримо про це, адже ти прийдеш?

— Авже-ж!

Михайло пригорнув дівчину й спитавсь на вухо:

— У половнику?

Сохвія кивнула головою, потім поцілувала Михайла, перестрибнула через тин і побігла городом до своєї хати.

Михайло трохи постояв, потім зсунув картуз іще далі на потилицю, підняв з долу гармонію, що поставив був, поки розмовляв з Сохвією, і пішов чужими городами на вулицю. Там він іще ширше розкинув назад свою синю чумарку, показуючи вицяцьковану червону сорочку та високі чоботи з китицями та з пистонами; узяв у руки гармонію і вдарив голосно:

По вулиці маставой!...

Пісня—здобуток із шахт—розляглася слободою. Незабаром зустрілися ще парубки і всі вкупі ревунули:

Красавиця абажди!...

Михайло зостався цю ніч на селі, бо завтра була неділя; а вночі під понеділок Сохвія втекла з їм на одну вугльову шахту.

Вона й сама не помітила, як опинилася там. Вона тільки знала, що її бито, щоб вона давала хустку Тро-

химові, що вона змагалася, що брат замкнув її в хижину й що вона тієї-ж ночі втекла. Вона мало що думала, як утікала: так її скривджено, що вона не могла думати про те, що буде далі, а шукала тільки одного: вирватися з неволі.

Вона подумала тепер, як стала жити на шахті куховаркою в артілі.

В артілі було більш як десять шахтарів. Заробляв кожен нарізно, артіль була тільки на харчування. Вона наймала куховарку, годувала її й платила що-місяця за роботу. Діла куховарці було не дуже багато, їсти було що, ще й гроші заробляла—то Сохвії нічого було про це думати.

Думала вона про інше.

Шахту вона й раніше бачила, носячи батькові їсти, як він там робив у недорідний рік. Але тоді їй було байдуже до того: все, що є на шахті, тоді тільки так зацікавлювало її трохи. Тепер зовсім інша річ. Тепер їй доводилося жити в цій довгій брудній «казармі», серед сміття, серед усякого мотлоху, серед клунків та мішків з харчем, з струментом, що їми захаращено було всю «казарму», серед тісноти, духоти та чаду—і все це після чистенької й біленької хатини там, дома. Тепер їй доводилося жити з цими, завсігди вмазаними у вугльовий пил, шахтарями, що сповняли «казарму», залягали ввесь пил, робили страшенну тісноту й нестерпучу духоту та чадили своїм міцним тютюном таким, що спершу голова у Сохвії зовсім од його чманіла.

І скільки тут усякого люду було! Більше було чужих, бо рік був дорідний, і свої здебільшого сиділи дома

по селах, маючи що їсти. Тут і ці захожі з далекої півночі люди, що їх неродюча земля вигнала з свого краю і примусила перебутися з личаків у шахтарські «чуні»,—люди сміливи, грубі і з завичкою так погано лаялися. що Сохвія спершу, поки звикла, мусила затуляти вуха від їх сороміцької лайки. Тут і парубки з далеких і з близьких сіл—вони вже добре «нашахтьорились» і поводитися зовсім не так, як дома. Тут іноді й пристарілий уже чоловік—цей, хоч і вродило хліба, не міг повіддавати всі оплатки й позички, що завинуватів іще недорідними роками, і мусив тепер заробляти під землею і на їх, і на харч своїй убогій сем'ї. Тут і якийся вигнаний звідусіль писар, що пішов у шахту, не мігши вже ніде знайти собі ніякої «благородної» роботи, — він що-вечора смішив усю «казарму» своїми казками й побрехеньками про такі речі, що Сохвія не знала, куди подітися з сорома. Вештався тут і попович якийся недовчений, що кинув батька і втік на шахти, робив з усієї сили у найважчій роботі і казав, що він тільки й робить, аби мати завсігди нові шахтарські роботи за вісімнадцять рублів, і справді усі свої гроші клав на одержу та на горілку. Усякого люду було тут багато, і між усіма цими людьми Сохвія бачила й своїх парубків. Вона їх стрівала й дома на селі і знала, що вони вже добре «понашахтьорювались», але тут вона їх мало пізнавала: звичайність і соромливість проміж їх зникала, лайка за лайкою так і сипалися в їх з язика; ні однієї жінки або дівчини не згадували вони без якої стидкої, безсоромної прикладки. Тільки тут почула Сохвія, що кажуть шахтарі про їх, про дівчат...

Увесь цей натовп, усі ці люди робили, тягнучися з усієї снаги, зігнувшись, скорчившись під землею, лежачи в тісній норі, в грязюці та в воді, пробиваючи цю нору все далі й далі вглиб у землю, не бачачи сонячного проміння і можучи що-хвилини сподіватися, що їх ось-ось придаве величезна грудяка якої «породи». Наробившись за день і вертаючись у казарми, люди прагнули відпочинку—не самому тілові, а й душі, придавленій, пригніченій тяжкою працею в безпросвітній темряві. А в чому-ж вони могли той одпочин душі знайти? Ні в чому, бо тут нічого не було такого, щоб душі пособити заспокоїтися, клопіт і працю щоденну забувши. Нічого, тільки... горілка сама... І горілка лилася, лилася часом без міри, найбільш у ті дні, як видавано з контори гроші за роботу. Тоді по «казармах» видко було червоні п'яні обличчя, було чути голосні незвичайні речі. Правда, були й такі, що поприходили на шахту заробити хоч трохи, бо дома вбозство; це були найбільше чоловіки, часом уже й старі; вони не пили, як інші, і що-суботи йшли додому.

Сохвія мучилась у цьому пеклі. Вона зовсім не сподівалася цього, не знала цього—то й більш іще все це її вразило. У неї навіть промайнула на хвилину думка—вернутися додому. Через тиждень після того, як вона втекла, її батько приїхав на шахту шукати дочку. Та її на той час ісховано, і батько вернувся додому сам. І як він поїхав, їй стало шкода, що й вона з їм не поїхала, бо тут їй уже робилося тяжко. Їй тут не було з ким і слова сказати. Було на шахті ще кілька жінок—тех куховарки шахтарські—та цих уже зовсім

ізбито з пантелику,—Сохвія не хотіла з їми подругувати. Але й піти відділя вона не могла, хоч і жаліла за тим,—не могла не того тільки, що додому сором і страшно їй було вертатися, а й тим, що вона не могла покинути Михайла.

А Михайло-ж що?

Михайло був із таких шахтарів, яких уже чимало наробила шахта,—через їх багато негарного завелось по наших селах. Гарна в йому була та сміливість, що загартувалася в його на небезпечній роботі шахтовій. Та ця сміливість є і в інших усіх шахтарів: усі вони замість, щоб безпечно стояти, спускаючися в шахту, в середині в цебрі (в бадді), не бояться спускатися стоячи на краях того цебра, так, що тільки рухнешься як необережно, то вже й можна зірватися і, впавши на тридцять-сорок сажнів углиб, розбитися на гамуз. Та Михайло не побоявся-б і іншого. Щоб рвати тверду підземну «породу», даються шахтарям динамитові патрони. Спуститься шахтар у шахту, попровірчує дірки в «породі», позакладає туди патрони, а сам тікає, щоб вибух його не вбив. А Михайло не боявся взяти «для штуки» ті динамитові патрони для готових уже дірок, запалювати в їх ґноти, стоячи в цебрі, та так, з запалюваними, й спускатися вниз, можучи сподіватися, що ось-ось який патрон вибухне і розшматує його до щенту. Михайло знає, що він може і йому велять запалити патрон уже застромивши його в дірку і мерщій тікати назад у цебер, щоб вихопитися нагору; але він знає й те, скільки часу горить ґніт у патроні, і, виявляючи свою сміливість і про життя недбалість, запалює

патрони ще нагорі і втікає од вибуху іноді тільки за мить яку.

Звикши легковажити життя, такий шахтар звика і на все інше злегенька дивитися: гроші важкою працею заробить, то не вагається розтринькати їх на гулянки, на чепурну одержу, на гарні гармонії; свій селянський звичай, не думавши, кидає, а переймає якусь калічену мову безсоромну та стидкі й бридкі пісні; за ніщо вважає одурити дівчину, і коли не поганий з лиця, то вміє їх дурити добре і не жаліючи ні трохи. Стомить чоловіка гнітюча праця під землею, а натура його просить одпочину,—шукає простору й волі і знаходить їх у піяцтві, в гулянках, часом у розпусті, перепалюючи в їх ні-на-що своє життя.

Михайло любив Сохвію—не дуже, а так, що раз таки схотілося йому навіть і одружитися з нею. Та це було тільки одного разу, і зовсім уже не могло бути тоді, як Сохвія втекла на шахту. Тут він уже не ховався з нею, та й вона не ховалась. Ні-на-що було цього робити, бо всяке знає, що як дівка втекла з дому на шахти, то вже певно хтось підманив, з кимсь вона прийшла. Тепер була Сохвії воля бачити що-дня милого, що-дня кохатися з їм до схочу. І спершу ця воля сп'янила молоденьку Сохвіїну голову, і дівчина була дуже щаслива, хоч усе, що було круг неї, страшенно її вражало. Та цього було їй мало: Михайло казав, що вони звінчаються. Але минув тиждень, другий, а Михайло про це й не згадує.

— Михайле, а коли-ж воно буде?—спиталася вона

в його пошепки одного разу вночі, не стерпівши довгого ждання.

— Що?—спитався нехотя Михайло.

— Вінчаться...

— Ат, одчепись,—мені спать хочеться!—одказав сердито Михайло, повернувся до Сохвії спиною і заснув, чи вдав, що заснув.

І так і вдруге, і втретє—що-разу, як вона питала. Дівчина мучилась, плакала і все не покидала домагатися, щоб Михайло дорержав слова. Але Михайла тільки сердило це, і одного разу, чуючи він, що вона плаче біля його, сказав крізь зуби:

— А!.. Оці ще мені плаксійки! Якого ката йшла коли думала плакати? Увірилась ти мені своїми рюмами!

І він устав од неї, перейшов далі і ліг на іншому місці сам.

Вона вже увірилась!.. Тільки місяць тут живе і вже увірилася! Що-ж тепер робити? Не додому-ж вертатися! Та ні, Михайло ще її любить, він це тільки так казав, тим, що вона йому докучає.

І вона починала ховати свої сльози, починала вдавати з себе веселу і все дожидала. Михайло тоді теж мов веселішав, знов обнімав та цілував її так, як колись іще там, дома. Але-ж вона дожидала, вона не могла не дождати. Доки-ж це так буде? І тільки подума про це, то знову сльози, знову Михайло сердитий, знову не хоче на неї глянути, не хоче до неї й слова сказати. Далі вона вже не стерпіла:

— Михайло, скажи по правді: думаєш ти мене брати?

— Дурна! Де-ж ми будемо вінчатися? Адже дома нас не звінчають і в Василівці не звінчають.

— Чому?

— Тому, що без бомаги від нашого батюшки ніякий піп не вінчатиме, а бомаги батюшка не дасть без твого батька.

— Дак як-же будемо?

— Та так і будемо!..

Так он воно що!

У людини багато сили. Багато людина може перетерпіти всякого лиха й горя такого, що—здавалося—зрозу його не подужа. Таким горем Сохвії було знати, що Михайло ніколи її не візьме, що вона просто—повія. Тяжко їй було впевнитися в цьому, ще тяжче було погодитися. Але вона погодилася. Спершу думала була заподіяти собі смерть. Та вона була ще така молода, ще так хотілося їй жити!.. Ще вона хотіла втекти додому. Та що-ж дома? Як вона заговоре до батька, до матери, як вона вийде на вулицю між люди? І тільки подумала про це, то побачила, що не можна їй вернутися додому. Часто довгими ночами не спала вона, а думала, лежачи поруч із Михайлом:

— Він не любить мене,—він і не любив мене, тільки хотів підманити, одурити мене.

І тоді в серці в неї займалася лютість і здавалося дівчині, що так вона й задушила-б зрадника. Та нова думка втишала все:

— А який він гарний буває, як добрий! Як він тоді її любить! Ні, не він, а вона винна, що иноді він сердитий буває.

Кохання брало гору над зненавистю і Сохвія не могла піти відціля.

Куди не глянь,—скрізь їй було лихо.

Вона зрозуміла, що вся її надія тепер на Михайлове кохання. І вона годила Михайлові, слухалася його, як могла. Вона робила на його, як наймичка, обшиваючи його, облатуючи та обпираючи. Вона вже ніколи не показувала, що плаче, силкувалася бути з їм веселою, вона боялася, щоб його ласки не втеряти.

А ласки тієї їй не було. Михайлові тільки трошки мов сором було казати дівчині, що він її ніколи не візьме за себе, але потім він був радий, що сказав, бо думав собі: «тепер вона вже знатиме і не в'язнута до мене». А що-ж далі робити? Та що-ж!—житиме собі з Сохвією, поки вона йому докучить, а там—«хйба їх мало? Знайдеться й инша! Аби моргнув бровою!...»

Та й усміхнеться Михайло, згадуючи свої щасливі залицяння.

А йому ще й добре було за Сохвією, бо вона робила на його. Спершу він був чепурив її, купуючи їй то те, то се з одежі, а тепер—годі! «У тебе,—каже,—свої гроші єсть...»

Були в неї свої зароблені гроші, і вона вже й травила їх на його, набираючи йому на червону сорочку або шиючи пояс цяцькований. А він те брав, мов так воно й годиться. А далі ще краще пішло: нема в його грошей, а треба тютюну, чи випити,—то зараз:

— Сохвіє, дай!

І Сохвія давала, а Михайло хвалився товаришам:

— Оце в мене дівка: не я їй справляю, а вона мені, ще й грошей дає.

— Любить?—питаються шахтарі.

Михайло кивне головою, а іноді після цього починаються такі розмови про Сохвію, що тільки на шахті їх і можно почути...

— А Онисько давно вже на твою Сохвію оком накидає,—кажуть якось Михайлові.

— Нехай!—відказує той.—Як докучить мені, так я йому передам її: йому ще годитиметься й тоді...

Ті сміються...

Одного разу, побравши шахтарі гроші за працю, заходилися гуляти. На гулянку до Михайлового гурту пристало ще двоє шахтарів з іншої спілки,—були бо вони з одного села з Михайлом. З їми вкупі пристала й куховарка їх.

Недавнечко вона прийшла на цю шахту, а вже всі знали веселу й жартовливу Хведоску. Вона вміла моргнути кожному шахтареві, хоча до неї й боялися приступати через високого похмурого шахтаря Кирила,—він, здається, й привів сюди цю веселу вдову.

Поприносили горілку, їжу. Пішла чарка кружляти. Сохвія дома ніколи не пила, а тут Михайло звичайно силував її пити. Так було й цього разу. Частував Михайло; і як чарка дійшла до Сохвії, дівчина сказала несміливо:

— Не хочу...

— Пий!—звелів парубок.

Сохвія боялась його сердити. Вона взяла чарку і доторкнулася до неї губами.

— Пий усю! Чого маніжишся?—скрикнув Михайло.
Дівчина вигнула всю, скривилась і плюнула.

Дійшла чарка до Хведоски. Та́ так і хильнула всю відразу.

— Ех! От люблю, маладчина!—гукнув Михайло.—
Ця не буде киснути над чаркою.

Хведоска зареготалася.

— Чарочко чепурушечко, моя душечко, — як-же тебе не любити, у рота не лити?—приказала вона.

— Дивись! Вона ще й з прикладами. От так дівка!—гукнув хтось.

— Тю на тебе!—одмовив другий.—Яка вона дівка? Вона вже й забула, чи була коли дівкою!

Усі зареготались, а Хведоска, вигукуючи, почала пісню:

Веїть ветір вітерок
Іс трахтиря в погрібок...

Шахтарі, сміючися, крикнули:

— Ну, завела бабської! А ну лиш иншої, веселішої та з гармонією!

Вдарила гармонія, залящала п'яна пісня—з тих пісень, що їх багато занесено вже на шахту звідкілясь, а з шахти потроху й на село. Пісня була соромицька, але така весела, що ноги в підпилих шахтарів починали ходором ходити. Хведоска, не соромлячись, вигукувала дужче від усіх.

— А ти чом не співаєш?—гукнув п'яний Михайло до Сохвії.—Співай!

— Не хочу... Охрипла...

— Е, чорт!... Маніжиться!—вилаяв парубок.—Ех, ось співа!—сказав він до Хведоски, сів біля неї і хотів її обняти.

Хведоска засміялася до його і моргнула бровою.

— Геть к чортам! Не в'язни до чужої, коли є своя!—крикнув високий похмурий шахтар Кирило і штовхнув Михайла.

— А тобі що? Хиба жалко?—спитався той.

— А тобі своєї хиба ні?

— Мені? А ні трохи! Хочеш міняться? Йдьоть?

— Чим міняться?—спиталися товариші.

— Та ось кажу Кирилові: давай міняться: Хведоску мені, а я йому віддам Сохвію.

— Ха-ха-ха!—зареготалися навкруги: — Оце дак так!

— Так хочеш?—гукнув знову Михайло, вхопив Сохвію і почав тягти її з-за столу.—На, бери!

— Геть!—несамовито скрикнула дівчина, вискочила з-за столу й вибігла з хати.

— Туди к чортам!—засміялися шахтарі.—Злякалась!

— А може з радощів, що такому гарному достається,—доложив один шахтар, на Кирила показуючи.

— Сам гарний!—визвірився той.—Дивись себе!

— Тю! Розвеличався!—скрикнув шахтар.—Дивись, який шик! Гляди лиш!

— Та годі вам змагаться!—промовив старий шахтар.—Хоч-би за що добре!..

— Гей, годі вже про бабів, давайте ще про чарку!

— Добре!—крикнув Михайло.

І чарка знову по столу загуляла, знову заграла гармонія й залящала п'яна пісня...

Сохвія вибігла з хати. Навкруги була темрява. Дівчина на мить зупинилася, а потім пішла. Куди? Хиба вона про те думала!

— Міняться!.. На, бери!.. Хведоску мені, а Сохвію тобі!..

Ці слова дзвеніли їй у вухах, не стихаючи. Вона вже добре не розуміла їх, вона тільки почувала, що вони визначають щось несвітське, страшне, щось гидке й ганебне без краю. Вона тільки почувала, що в неї болить серце,—нестерпуче болить,—голова горить, груди—і все через ті слова.

Віяв холодний осінній вітер. Сохвія вискочила в самій сорочці і той вітер продимав наскрізь сорочку, бив і холодив тіло. Небо було все чорне, ні однієї зірки, а на сході залягла важка гнітюча хмара. Але Сохвія нічого того не помічала. У неї стукало в голові, всі думки переплутувались, усе навкруги обертом ішло. Вона навіть не знала, де вона, тільки йшла не зупиняючись.

Замигтів великою зіздою вогонь. Дівчина йшла просто на його, швидко, мов поспішаючися кудись, наче їй до того вогню треба було дійти. Вже висунулась із темряви якась величезна чорна купа. Якесь важке пихкання та шипіння чути відтіля. Сохвія пізнала, що воно: то шахтова машина тягне вугіль із шахти. Дівчина вже бачила,—якісь люди там метушилися.

Вона повернула набік од світла й від людей і пішла далі. Знову темрява, і дівчина йде в їй без мети, без сліду, без бажання. І в неї в душі саме така темрява, як і навкруги.

Що це зупиня її?

Вона почала мацати в п'їтмі і намацала якийсь тин, чи поручні. Сохвія почала йти вздовж загородки, держачися за неї руками. Ось загородка заверта, Сохвія й собі завернула. Ступнула ще двічі-тричі й одразу загородки не стало, дівчина трохи не впала туди, в середину. Це мабуть стара шахта,—огорожа коло неї з одного боку поламана. Сохвія трохи не впала в шахту. Вона злякалася й оступилася назад. Що, якби впала?

То що? Убилася-б! Тоді-б вона не мучилась, не боліло-б у неї серце,—так воно болить!.. І про Михайла забула-б...

Михайло! Ссь коли вона вже впевнилась, ось коли зрозуміла, що все, що він казав,—брехня була, бо він її не любить. Бо коли-б він любив,—хіба-б міг він таке сказати?—Господи! Чого-ж їй ще дождати? Тільки ступнути—і вона буде в шахті. Вона впаде туди вниз, уб'ється так, як цього тижня вбився Семен.

І вона згадала цього Семена: голова розбита, аж мозок видко, все обличчя збите—і очей не знать, а руки... Сохвія затремтіла, як згадала ті руки: безщасний, падаючи вниз, хапався їми за колоду, але не міг удержатися, і колода сбірвала, сбшмугляла все тіло на руках,—рани так і зяли. Острах сбхопив Сохвію, як згадала вона це: болю їй стало страшно, рани. Ні, вона не може так умерти!

І вона оступилася назад, далі від страшного місця.

Хтось іде. Сюди? Сохвія прихилилася до тину, щоб її не побачено, і вдивлялась у темряву. Ось уже видко когось... Хто-ж воно? Мабуть, шахтар. Ні, не шахтар; це жіноча постать. Вона пройшла проз неї, і Сохвія її пізнала, Хведоску, свою розлучницю, що відняла в неї все щастя. Сохвія вірила, певна була, що Хведоска відбила в неї Михайла. Їй здавалося, що якби не було Хведоски, то й лиха не було-б, і Михайло не покинув-би її. І в неї в грудях закипіло зло, закипіла лютість. Тепер уже зненависть узяла гору над коханням, і взяла зовсім, навіки.

Ще хтось іде,—знов одно. Хто-ж то? А що, як Михайло? Хведоска пішла в свою казарму,—а що як Михайло йде до неї? Не дурно вона втекла сама, і цей іде сам.

Ця думка мов ножем її шпигнула. Дівчина зірвалася на ноги й одразу стала перед тим, хто йшов.

— Хто це?—почувся Михайлів голос. Трохи злякавшись з несподіванки, парубок поступився назад.

Сохвія стояла мовчки.

— Хто це?—знову Михайло спитався. І подумав: «це не Хведоска: чи не відьма?»

— Куди йдеш?—хрипко, ледви промовила Сохвія.

— Ге! Он хто! Якого ти чорта тут блукаєш?

— Куди йдеш?—знову промовила Сохвія.

— Тобі яке діло? Іду, куди треба!

Парубок хотів обминуть її. Вона вхопилася за його.

— Стривай! До кого йдеш? До Хведоски?

Дівчина вся тремтіла. І відразу якісь дурні сльози підкотилися до горла, і вона додала, благаючи:

— Михайле! Голубе! Що бо ти...

— Геть! Хоч-би й до Хведоски, тобі що?—grim-
нув Михайло.—Геть к чортам! Сстогидла ти мені!

Він хотів скинути її руку. Сльози відразу десь зникли в Сохвії. Божевільна думка промайнула в голові. Вона вхопила Михайла за шию і потягла до шахти. Це було так несподівано, що Михайло спершу й не боронився і дозволив дотягти себе аж до тину. Ще кілька ступнів—і вони обоє будуть у шахті.

— Коли не мені, так і не їй-же!—скрикнула дівчина і смикнула його за шию.

— Тю, скажена!—крикнув Михайло і хотів вирвати свою голову в неї з рук.

Але в тієї мсв додалося сили: Михайло не міг ні вирвати голови, ні одірвати її руки від своєї шиї.

Тоді почалася страшна борня над глибочною ямою, сажнів у сорок завглибшки: раз не так ступни—і смерть! Зціпивши Михайло зуби, вхопившись за тин, виривав у дівчини голову, а вона тягла її до шахти. Тоді, ще держачися лівою рукою за загородку, він одвів праву й що-сили вдарив дівчину в бік. Вона тихо застогнала. Михайло відразу сіпнув її руки, і вони рознялися. Він міцно їх стиснув у своїх.

«Швиргонути її туди к чортам, щоб не в'язла!»—промайнуло в його голові.—«Е, ну її к діяволу! Ще лиха з нею здобудеш».

Він тоді вхопив її за поперек своїми дужими руками, ступнув раз од шахти і з усієї сили кинув дівчину осто-

ронь додолу. Сохвія впала як мертва. Михайло ще щось пробубонів крізь зуби й пішов тудою, кудою йшла Хведоска.

Холодний вітер не дав Сохвії довго непритомною лежати. Незабаром вона очутилась і почула, що їй холодно і бік у неї болить. Вона злякалась, думала, що не зможе й підвестися. Але-ж таки встала. Господи, як холодно, вітер так і проймає! Вона пішла до «казарми».

Там ще світилося, чути було гомін, гармонію. Шахтарі ще гуляли. Тільки Сохвія хотіла взятися за двері, коли вони відчинилися, і з їх вийшов Кирило. Не помітивши після світла Сохвії в темряві, він пішов швидко, озираючися на всі боки. Він шукав Хведоску.

Сохвія увійшла в казарму.

— Ба, ось і наша куховарка!—гукнув один шахтар.—А ну вп'ять у кумпанію!

А другий, Онисько—він давно вже чіплявся до неї—вискочив з-за столу, захопив її за руку й повів до гурту.

— Іди, йди, будемо гуляти!

Вона йшла мов не своєю силою.

Онисько налив їй чарку горілки:

— Пий!

Вона мовчки випила. Мов огонь по жилах перебіг.

— Пий ще!

Чому ні? Від горілки так тепло. І вона промовила:

— Давай!

Випила ще. Добре!... Онисько вже третю чарку налива, а вона знову каже:

— Давай!

— О, бач, як наші гуляють!—хтось засміявся.

— А хіба мені не можна й гуляти? Іншому кому дак і можно, а мені дак уже й ні?—крикнула Сохвія задерикувато.

— Оттакої!

— Такої, якої вмю! Колись уміла кращої, а тепер уже ні.

— Гаразд!—гукнув Онисько,—будемо гуляти! А я... що я вже тебе люблю, дак!..—і він зареготавсь.

— Любиш?—спиталася Сохвія, в вічі йому дивлячися.—Брешеш!

— А чого мені брехати?—і він обняв її за стан.

— Усі ви брешете... Та дарма!.. Тепер я гулятиму!.. Була одна стежечка до чийогось сердечка, та вже заросла. Була друга стежечка до рідного батечка, та й тії нема. Тільки гуляти! Ой, заграйте-ж, заграйте на гармонію, щоб мені весело було!..

Веєть ветір вітерок
Іс трахтиря в погібок...

Ой гарно-ж грає!.. Як там у тій пісні далі?

Улещав падлець словами...

Ні, це не та... Та однаково!.. Яка в тебе червона пика, Ониську,—а ще лізеш цілуватись... Та дарма, цілуй!... Дайте мені ще чарочку!..

Сохвія не вернулася додому... Вона й досі живе по шахтах. Шахтарі про неї кажуть:

— А це вже наша, шахтарська...

1889. VII. 30.
х. Кути на Харківщині.

Б А И Д А.

Степан Петрович Корнієнко йшов додому з уряду, з канцелярії в губерньському місті N. Хоч місто N. було і в північно-східній Великоросії, але вже і в його давно зазирнула весна, давно прогнала сніги, повисушувала калюжі та багна і наробила замість їх багато пилу по вулицях. Це останнє дуже не подобалося Степанові Петровичеві: поки перейшов він додому, його рот, ніс, уха були повні того поганого сірого пилу. Степан Петрович і так натомився за своїми офіційними паперами, а тут ще цей пил!—Хоч-би швидше в хату та вмитися!

Ось нарешті той провулок, де він живе, ось і будинок майора Путилова, що в його Степан Петрович наймає квартиру. Звісно, краще було-б не наймати її, а мати свій власний будинок; але-ж Степан Петрович чоловік ще молодий (37-й рік йому), та й ранг його невеликий: тільки «столоначальник» канцелярії, та й годі. Ну, а як-же його в таких літах і за таким рангом придбаєш будинка? Треба ще послужити!

Але квартира в його не погана: кабінет (у йому він і спить), ідальня та вітальня, ще й хатинка про слугу. Степан Петрович думає, що чоловік має потребу ро-

бити, їсти, відпочивати,—ну, й чужу людину іноді в себе привітати. Ті всі вимоги і вдовольняє його квартира.

Він підійшов до великого будинку, де він має свої «парадні» двері з блискучою мідяною табличкою і подзвонив. Високий рудий слуга відчинив йому. Степан Петрович був чоловік самотній, тим і не мав потреби наймати інших слуг. Іван скинув з його пальто, і Степан Петрович пройшов у свій кабінет, коротко звелівши:

— Вмиватись!

Холодна вода одволожила обличчя Степанові Петровичеві і мов трохи зняла з його втоми. Він почував себе вже зовсім гарно, стоячи перед свічадом та розчісуючи своє коротке темне волосся та чорну невелику бороду, що так гарно облямовувала його повне обличчя. Обличчя було чепурне й поважне—таке саме, яке повинно бути обличчя в людини, що має стати чимсь більшим в урядовій ієрархії, ніж тепер є.

Розчесавшись, Степан Петрович надів на себе легеньку літню одягу і вийшов у їдальню. Степан Петрович не полюбляв обідати між людьми, тим завсігди обідав дома сам. Стіл уже був застелений білим обрусом, і на йому парувала гаряча смашна юшка. Харчується Степан Петрович у господаря домового і—можна сказати—має харч дуже добрий.

У смак виїв Степан Петрович першу тарілку юшки і вже насипав другу, як зненацька вдоволено всміхнувся. Йому згадалося те, що сьогодні трапилось у канцелярії. Чудні, їй-бо, люди є на світі! А ще «правитель канцелярії!» Схотів сам написати важливий папер офіційний і забув підвести статті закону.

— Натє,—каже,—Степанє Петровичу,—звелїть переписати!

Глянєв—аж там такє!..

— Насмїлюєсь зауважити,—каже Степан Петрович,—тут проминуто...

— Що?—питає.

— А от,—статті закону тут не підведено..

— Які?

— Та ось,—ї розказав йому все. Збентеживсь, аж засоромивсь, бідолашний..

— Ах, ваша правда!—каже.

А ще «правитель канцелярії»!

І Степан Петрович, згадуєчи все те, знов засмїявся тихим удоволєним смїхом. Він-би кращє мїг упорядкувати канцелярію. Та одно його лихо: не дають йому поступатися наперед так швидко, як йому хочеться і як він заробляє. А все тому, що він колись був «штрахований».

Еге, Степан Петрович справді був «штрахований». Шістнадцять років уже минуло, як він по неволї приїхав сюди. Йому не було тоді ще й двадцятьох років,—не дали й університету скінчити. А за що? Звісно, він був такий нерозумний, що мїг уганяти за тією мрією, але-ж можна було його й помилувати—він ще такий молодий тоді був, та й що він зробив?.. Сім років тут жив бог зна як, аж поки, нарешті, дозволено йому взяти уряд. З того часу вже полєкшало, хоча він тоді ще поривався їхати відцїль додому. Але цього ще тоді не дозволено було. Ну, потім і цю заборону скасовано, та тоді вже сам він не схотів. Не варто було, бо тут

краще було зостатися: всі ті мрії розпорошилися, як од вітру полова, а уряд, «служба» zostалися,—це-ж не дурничка, бо цього не швидко знайдеш по інших місцях—поткнися лиш! Та хіба не однаково де «служити»—чи тут, чи дома, в Харкові? Ну, але все-ж, здається йому, та історія, його минуле, й досі не дає йому вільно поступатися наперед.

Усміх давно вже зник у Степана Петровича з обличчя: він не любив згадувати про це, бо після цієї згадки завсігди було йому... оповивало його щось таке—чи то пересердя на себе самого, чи нудьга, сум якийсь... І чого й нащо той сум? Цього Степан Петрович зрозуміти не міг, та навіть не хотів про це й думати, бо завсігди... А, цур йому!..

— Іване! Забирай!

Степан Петрович устав з-за столу і пішов до кабінету. Там любить він одпочити по обіді на м'якій канапі,—її він на те саме й купив. Так гарно: все тіло обніма тепло, впокій. Гарно куняти!

Але цього разу Степан Петрович чогось не куняв. Якийсь надзвичайний невпокій обнімав його. Відкіля це він? Це все ті прокляті згадки! Вони не дають йому спокою. А на що вони? Він їх давно не бажає, не хоче. Він уже давно помуровав мур проміждо тим, що було, і тим, що єсть. Здавалося, що мур цей досить високий. Але-ж мабуть—ні, бо те, що було, не хоче забуватися. Все гірке не швидко забувається, а воно—правди ніде сховати—таки гірке було! Але-ж мусить-же воно колись забутися!

... Запевне, мусить! Якби все пам'ятати, чого за життя зазнаєш, то...

Ні, зовсім розійшовся сон.

Він знайшов книгу, розгорнув і почав читати лежачи. Це був якийсь юридичний трактат—Степан Петрович цікавиться юридичними питаннями (він був-би юристом, якби скінчив університета). Але-ж книгу писано такою важкою мовою, а по обіді голова так погано робить... Степан Петрович перегорнув одну картку, другу, а потім і не помітив, як книга тихо впала з рук на канапу, а сам він заснув спокійно, солодко...

Як прокинувся Степан Петрович, то вже смеркалося.

— Ото заспавсь!—подумав він і скочив з канапи. Він згадав, що взяв з канцелярії додому роботу—треба самому розплутати дуже поплутану справу. А проспав аж он поки!

— Іване! Вмиватись! Чаю!

Нашвидко вмившись, він залюбки випив три склянки чаю з цитриною й сів до свого столу в кабінеті.

На дворі було вже зовсім темно, і видко було, як зірки мигтіли крізь вікна. Але Степан Петрович не мав часу на їх дивитися. Він підсунув лямпу ближче до себе, розгорнув папери й почав читати. Іноді дещо записував олівцем, іноді мурмотав собі під ніс:

— Хитра шельма! Бач, як підводить!

І знов починав читати, потім дещо писати. Так збігав час, і Степан Петрович і не помітив, як проминуло годин зо дві. Аж тоді помітив, як у його трохи заболіла

спина. Він випроставсь, потягся. Засидівсь як! Устав і підійшов до вікна.

Справді те було, чи то тільки так здалося Степанові Петровичеві,—але од вікна мов дихнуло на його щось. Він штовхнув вікно рукою,—воно відчинилося. Запашне весняне повітря обняло всього Степана Петровича, пройняло йому груди; тихе зоряне небо глянуло на його з високої високости. У цій далекій од міського осередку вулиці не чуть ні гомону, ні гуркоту від повозів. Тихо, гарно...

Степан Петрович забув про свою роботу. Він стояв і впливався диханням ласкавої весняної ночі. І в грудях у його зробилося так гарно... Зовсім було-б гарно, якби щось не защеміло там, у грудях таки-ж...

Тихії зорі... По-під вікнами квітник, а в йому два-три дерева—яблуня та вишні. Вони цвіли білим цвітом, і той цвіт здавався таким гарним при світі від тихих зір. І чого це він здається таким гарним? Біле та й годі, а гарне!..

Серед тихої ночі озвався спів. Степан Петрович пізнав співця. Це син сисідин—десь у Петербурзі співати вчиться, а тепер додому приїхав. Він часто співа й співа гарно. Мабуть, і в його в хаті відчинене вікно, бо голос долинає зовсім чисто й виразно. Слів Степан Петрович не розбирав, але голос у пісні гарний. Ось уже й замовк. Якби ще! Степанові Петровичеві так чомусь схотілося співу—він сам заспівав-би, якби не одвик уже давно. Тепер уже нема хіти самому співати. А послухати хочеться. Знову почина. Це—відомий романс. Степан Петрович не любить таких річей. Самі вихиляси

та викрутаси—більше нічого. Ну, дяка богів—кинув не доспівавши.

Степан Петрович уже хотів був одійти од вікна, але зоставсь. Високо-високо знявся чистий голос. Одна нота, друга, третя... Що це? Знайоме щось, дуже знайоме і дуже гарне...

Ой п'є Байда мед-горілочку

Та не день, не нічку, та не годиночку...

Ой, що це? Мов іскра вогнюва пронизала йому все тіло. Байда! Він знає цю пісню... Так часто співав... Так багато думав... Сбраз цього Байди так виразно колись малювався йому в думках. Це був героя образ, з тих героїв, що світять ясным світом з далекого темного минулого на сьогочасність і підносять дух угору.

Прийшов до його царь турецький:

«Ой, що-ж ти робиш, Байдо молодецький?»

— «Ой, п'ю, царю»...

Який правдивий образ Козаччини! Він п'є-гуляє— чому не пити й не гуляти? Але-ж надходить ворог, і з гультя робиться герой!..

«Сватай мою дочку та йди царювати!..»

Це вже спокуса!.. Ще давно... Був тихий вечір, такий, як тепер.. тільки не тут. Був у садку гурт товаришів.. і всі співали. Співали й «Байду»... І потім зговорились саме про це, про таку спокусу. І він сказав, що ні одна дівчина-чужоземка не могла-б йому бути дружиною. І йому тоді згадувались одні карі українські очі... Де вони тепер?..

«Сватай мою дочку та йди царювати!..»

Не піде Байда царювати, бо не може проміняти свою Україну ні на що. Але-ж він знає, що йому за те буде! Запевне знає! Та муки за рідний край йому кращі, ніж уся та пишна шана й повага від чужого народу в чужій землі.

Ой як крикне царь турецький
Та на свої слуги, слуги молодецькі...

Ось вона, кара! Але-ж солодко терпіти її: знаєш, за що...

Взяли Байду, ізв'язали
Та й за ребро гаком, гаком зачіпали...

Він уже не слухав, не міг слухати. Він обхопив голову руками і стиснув її так, мовби хотів роздавити. Але ту-ж мить у його все зникло, згинувало з-перед очей. Він забув усе: одна могутня хвиля підхопила його й понесла-полинула без упину...

Як він міг так думати? І так довго думати це? Як він міг хоч на одну хвилину забути те, що для його він—і тільки для його—повинен був жити? А він забував це не хвилину, не дві, а роки, роки!..

Але-ж не відразу він забув. Він мучився, він сподівався. За віщось—він і досі не знає, за віщо саме—запроваджено його сюди, одірвано від рідного краю, від сем'ї, від усього дорозного. Але він тоді не занепав духом. Він ждав. Чого? А чи він сам знав—чого? Тільки воно повинно було бути таке, що відразу могло б одмінити все. Він ждав, і тяжко було ждати...

Листів він мало мав. Іноді писав батько, але не в

його листах міг шукати він відповіді на свої пекучі питання. Та батько незабаром і вмер (матери вже давно не було), дві сестри пішли заміж і теж якось не стали писати. Та знов таки не в листах од їх він міг знайти собі розвагу. Були ще товариші, друзі—люди, що мали з ім однакові думки, однакові надії. Та від їх мало що було: декому не можна було, а дехто... Всяке було! Але-ж Корнієнкові з того не легшало і ждати було тяжко, ой, тяжко!

Глухі, невиразні звістки долинули й до його. Він почув про кінець семидесятих років, почув про загальну мовчанку. Були важкі часи... Всім ледви можна було дихати. Здавалося, що все вмирало, ніщо вже не могло жити. Так йому тоді здавалося...

Оттоді вперше ця ганебна думка ввійшла до його в голову. У нас нема сили, щоб досягти свого—нас роздалять. Ось воно! Він клав на терези на одну шалю наш убогий дух, наші лінощі, зрадництво та нелад, а на другу—могутню озброєну систему. Він важив це, і друга шалю важко й глибоко спускалася додолу. І йому в грудях кипіла тоді злість, лютість на себе самого, на весь рідний край та народ за те, що, проживши стільки віків, цей край і цей народ не міг виробити в себе нічого-нічого, опріч безладного, безглузлого отарного духу. О, які це страшні хвилини були і до якого страшного виводу вони довели: надії нема! Ні, більше ще від того! Не тільки надії нема, а навіть і не варто. Не варто, бо все нікчемне, бо ця нікчемність, байдужність, безладність повила увесь народ згори аж до споду, і не може бути рятунку. Не варто!

А там уже пішло швидко. Там уже не було ніякого вгину...

І йому згадалося, як він сам собі зрікся свого бога, як він собі пообіцявся служити мамоні і як він служив... І він застогнав тяжким, страшним стогнанням.

Той, що про його пісню співають,—мук не злякався, а він? Він проміняв усе за якусь тисячу рублів щорічної плати, продав за...

За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То віддастел..

Він оддав! Що-ж тепер—він? Як звуть тих людей, що так роблять?

Тепер ніяк не звуть, тепер кажуть, що в його просто погляди відмінилися, та й годі; а колись—що тоді, як звали? Хто так саме зробив—продав матір?—Брюховецький!—Як звали Брюховецького?—Зрадник!

Він скрикнув несамовито, страшно і, простягнувши руки наперед, трохи не впав додолу. Але він удержавсь. Хитаючись, підійшов до столу, сів...

Він просидів деякий час не рухаючись. -Йому було холодно, він трусивсь. Це було не од вікна, бо надворі було тепло...

Так... Зрадник!—І стогнання вихопилося крізь зціплені зуби.—Що йому тепер почати? Зрадника рідний край не прийме. Він не може належати до чужого краю, а свій не може його прийняти. Що-ж він таке? Де він істніє? Він ніде не істніє, він уже вмер. Ось чого було йому холодно! Це був смертельний холод.

Але-ж він ще дума, рахує. Що-ж йому робити?

— Що робити?—промовив він голосно і сам злякався свого голосу.—А що зробив Брюховецький? Брюховецький нічого не зробив, бо Брюховецькому зроблено. А йому ніхто нічого не зробить: тепер такого не роблять. Але чому-ж не роблять? Хиба зрада вже не зрада? О, нехай би краще карали зрадників найлютішими муками, нехай-би! А тепер він сам повинен себе скарати...

І він зна що зробити. Треба тільки докінчити те, що почалося. Він уже вмер, але тіло ще живе. Ну, він повинен зовсім його покинути...

Він устав холодний, зважливий. Він увесь мов застиг. Він випроставсь і вже простяг був руку, щоб одсунути стіл—там у його лежить...

Щось сяйнуло йому перед очима. Ясні зорі світилися на високому небі. Тихії зрі!..

Він упав назад на своє місце. Умерти, покинути все, покинути рідний край—любий, коханий рідний край! Так хочеться дихати його повітрям, гуляти поглядом по широких степах, так хочеться—о! як хочеться!—віддати себе на роботу рідному краю, рідному народові! Темний, зопсований цей народ; прибитий, деморалізований цей край, але що до того? Тепер він вірить в ідею, в її силу. Хиба може ідея не подужати? Хиба може ідею що подужати—централізація там чи багнет, чи кайдан, чи інквізіція? Все зникає, тільки ідея застається, тільки всна подужує і тільки їй треба служити. І він хоче їй служити, хоче служити рідному краю!..

Рідному?.. Чи він-же йому рідний? Адже він уже продав його за шмат гнилої ковбаси, і нема йому прощення.

Невже нема? О, якби було!..

Він скочив і кинувсь до вікна. Там сяли зірки—

На тихії води,
На яснії зорі—

згадалась йому пісня невільницька. І відразу зашуміли в його над головою верби, повіяло на його степовим вітром, блиснула йому в вічі Дніпрова хвиля... Як підрізаний, упав він на вікно і заридав...

.

Проминув місяць. Швидкий поїзд Курсько-Харково-Азовської залізниці біг на південь. Була ніч. На платформі вагоновій стояв чоловік. Він стояв нерухомо і дивився туди, куди линув поїзд—на південь. Він мало не всю ніч не сходить відсіля. Він жде...

Він порвав з усім, покинув усе і тепер їде віддати своє життя, їде заробити прощення...

І він жде...

А тим часом ніч уже минала. Засіріли тумани. Золотий промінь пронизав їх і облив землю ясним світлом. Перед самотнім подорожнім розіслався степ, а серед його здалека маячіло, визираючи з-за верб зелених та садків, якесь село. Тоді, оповитий могутнім радісним почуванням, він простяг уперед руки; очі йому засяли, а уста палко шепотіли:

— Край мій! Любий мій! Україно моя!..

1890.

с. Олексіївка на Харківщині.

О Л Е С Я.

Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди хлібороби. Якби не татари, то їм жити було-б не погано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам. Іноді гнали татари з України тисячі безщасних людей.

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки ще тільки один раз. Село заховалося в лісах і знайти його було не легко.

На край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка.

У хатці жив старий дід Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволивсь відтіля. Тепер жив дома, пасічникував. Жінка його давно вмерла. Він прийняв до себе двоє сиріт: дівчину Олесю та

хлопця-стрибунця Михайлика. Олеся вже була величенька дівчина років шістнадцяти.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з їм. Діти так любили, як дід розмовляв з їми. Він розказував їм про турецьку та про татарську неволю. Оце було сидить дід у песіці, робить що-небудь, граблі чи ще що. Михайлик-стрибунець і собі щось тут лаштує, і дівчина Олеся з шиттям сидить. Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть. То оце Михайлик:

— Розкажіть, дідусю, про неволю турецьку!

А дідусь:

— Та я вже розказував—ти-ж чув. Ще й не раз,— хіба тобі мало?

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олеся схилить чорняву голівоньку на руку, а Михайлик-стрибунець уже не стриба, а теж сидить, слуха. А дід розповіда, як був він на турецькій каторзі:

— Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця. Так от за поперек узято ланцюгом і приковано. Сидіти можна і встати можна і лягти, а піти—ні. А каторга—це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судину. А за те наші голі спини раз-у-раз доглядачі списували нагаями та колючою червонсю таволгою...

— І кров текла?—скрикує Михайлик.

— Текла,—каже дід.

— Я-б їх усіх повбивав, тих татар, та турків про-

клятих!—погукне хлопець, стискаючи кулаки. *Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. А дід далі:

— Покалічено тоді мене добре. А надто годували погано бусурмени: цвілими сухарями та смердючою водою. За таким життям уся сила пропала, бо мене ще й порубано трохи, як у бран брато. Ну, то як вивольили мене козаки—не здатний я вже був козакувати. Вернувсь я додому. Тут я й ваших батьків знав: і твого, Олеся, і твого, Михайлику. Ви були сусіди. Тільки Михайлик був ще тоді дуже малий—років зо два йому було. А тобі, Олеся, вже років із сім було, і ти бігала вже швиденько. Жили ви гарно. Коли це набігла татарва... Що тут казати? Одбивались ми люто, та нічого не вдіяли. Село татари спалили, багато людей повбивали, багато у бран забрали. А дехто повтікав. Оті втікачі вернулись сюди потім, та й знов тут побудувались. Мене вдарено чимсь важким по голові. Я й упав. Але я не вмёр і вночі очутивсь. Дивлюсь: місяць світить, видко. Тихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене трупи, трупи... Прийшов ранок. Пішов я поміж трупами і знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої матери. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

— Прокляті! ой прокляті!—скрикує Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олеся, мертві... А тебе вже я потім знайшов у лісі. Ти забігла якомсь туди... От і все...

Змовкне дід. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї

обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь. Дід гляне на неї та й похита головою:

— Гай-гай!—каже:—Засмутив я тебе, мою ясочку. Але що-ж робити! Без лиха не проживеш. Не журіться, діточки,—ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронячи. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.

— Еге, не жаліючи свого життя!..—промовить дівчинка тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить.

Ото одного разу була неділя. Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав:

— Глядіть, діточки, далі від багновища, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, набреде на його людина, та й утопне. Дід і боявся, щоб з дітьми чого не було. Олеся каже:

— Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо?

А Михайлик-стрибунець і собі тоненьким голоском:

— Авже-ж знаємо!

Побрали діти глечики та й пішли. Дід довго дививсь їм у слід.

Михайлик каже:

— Олесю-сестричко! Ходім аж на той бік лісу.

Ліс не можна було перейти, бо-ж болото там було.

А обходити далеко—верстов шість.

Олеся каже:

— Але-ж це далеко.

— Дарма,—каже Михайлик,—так ягід там багато. Ходім, голубонько!

— То й добре!—каже Олеся.

І вони пішли. Не ввійшли у ліс, подались узліссям. З одного боку був височезний старий, темний ліс. А з другого боку простягався степ.

Дівчина й хлопець ішли швидко. Вже верстов п'ять одійшли від дому. Коли це Михайлик скрикнув:

— Глянь, Олеся, що то таке?

Олеся глянула. Серед степу їхали люди. Всі були верхи. То були не наші люди. Гостроверхі шапки маячили здалека. Таких шапок наші не носять. Олеся багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей—це були татари.

Татари! Вони приїхали на Україну палити села, убивати або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачать їх і заберуть. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі.

— Що то? що то?—питавсь Михайлик.

— Цить! Татари!

Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кущів бачила, як татари їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де село. Ще кілька часу, і вони знайдуть його. Що тоді буде?

Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій! Треба бігти, треба сказати!..

Але-ж татари їдуть кіньми; вони доїдуть швидче, ніж вона добіжить. Як-би вони тут загаялись! Та як-же те зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько в Олесі мучилось. А татари під'їздили все ближче та ближче. Уже видко їхні обличчя. І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече:

— Братику, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть татари. Чуєш?..

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вб'ють.

— А ти-ж?—спитався хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, кажучи:

— Я згаю сама, що зроблю,—не бійсь! Ніколи говорити—біжи!

Хлопець не думав довго. Він кинувсь у ліс і побіг з усієї сили.

Олеся зосталася сама. Вона постояла ще кілька хвилин. Обличчя було бліде. Але вона не боялась. Вона вийшла з-за куща і пішла попід лісом зовсім не в той бік, де було її село.

Ішла так, мов не бачила татар. Але татари її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула й побігла що-сили далі. Та бігла вона недовго. За хвилину татари наздогнали її, щось закричали, загукали. Їх було чоловіка тридцять. Вони зупинились і почали проміж себе джеркотіти. А далі один, високий, підійшов до дівчини. Він загасмонів по-нашому, але так погано, що Олеся ледви розібрала, що він каже.

— Хороша дівчина! Хороша дівчина! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам скажи, де тут єсть село?

Олеся каже:

— За лісом. Оцей ліс перейти—то й село по той бік.

А татари їй:

— То ти нас проведи цим лісом, а то ми тут дороги не знаємо.

Олеся каже:

— Проведу.

А татарин знову:

— Та не одури і не тікай, а то бачиш оце!

І він виняв з піхов криву гостру шаблюку і лиснув нею перед очима у дівчини.

— Бачиш оце?—голову зрубаю!

— Бачу!—каже Олеся.

Олесі накиннули на шию аркан. Високий татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і сказав:

— Веди!

Олеся повела.

Але вона ішла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла в ліс із степу і пішла по їй. Татари їхали слідком за нею. Де далі, ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

Вона вела й думала:

— Чи добіг-же Михайлик додому? Чи сказав-же дідусеві? Ох, хоч-би мені довше поводити їх, поки він добіжить!

І вона йшла тихо, іноді звертала у бік, тоді знов назад верталась. Татари сердились, а високий кричав:

— Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось!

І він показував рукою на шаблюку.

Дівчина казала:

— А ось зараз ліс скінчиться, там і село.

І вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Але-ж Олеся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де болото. Невеличка смужка твердої землі вганялась у дряговину. Олеся повела татар туди. За деревами болота не було видно. Навкруги було темно і пуца така, що тільки той, хто добре знав ліс, міг відціль вийти, не загрузнувши в болоті. Татари-ж лісу не знали.

Високий татарин скрикнув:

— Чого-ж ти стала? веди!

Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв. Дівчина осміхнулася:

— Я не поведу вас далі, хоч-би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.

Тії-ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона додолу.

Її голівонька схилилась, і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлик тим часом добіг додому. Він казав, що татар хто й зна скільки. Люди покидали все і повті-

кали в ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День просиділи люди в лісі. Потім їм не стало харчу. Другого дні треба було вертатися. Послали одного парубка подивитися, що в селі. Парубок вернувся і сказав, що в селі все ціле. Люди зрозуміли, що татари їх обминули, і почали вертатись додому.

Але-ж Олесі там не було. Дід Данило попрохав кільки чоловіка і всі, узброївшись, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю.

Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли в лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили татарських коней, що позагрузали в болоті. Татар не було. Мабуть вони позлазили з коней та й потопли в багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертва. На шиї в неї був татарський аркан.

Тоді зрозумів дід Данило і всі люди, що вона своєю смертю обрядувала рідне село.

Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло додому.

* * *

Другого дня ховали Олесю. Подруги-дівчата несли труну. В їй лежала Олеся убрана, як молода княгиня. На голові в неї був вінок. Навкруги співали пташки, вгорі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчю в неї сяла радість.

Еге, їй можна було радіти.

Ридаючи, провели її до холодної ями; ридаючи, засипали землею. Не сам дід Данило плакав,—плакали всі: і старі й малі, і чоловіки й жінки, і подруги-дівчата.

Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більше не плакав. Єбличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

— Кожен повинен боронити свій рідний край, не жаліючи життя! Дай, боже, всякому такої смерти!

1880.

с. Олексіївка
на Харківщині.

Г Р И Ц Ь К О.

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що мабуть він був більший од Грицькової голви. А проте може це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так не часто їв бублики і все маненькі. А надто що тепер був піст—Петрівка, їсти було мало чого: хліб та борщ, та каша, або й просто хліб та борщ що-дня. А тут бублик—такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь—він мов хотів довше поласувати і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смашніший буде з вишнями.

— Піду в садок—нарву ягід!—подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким го-ділком він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні,—вишень найбільш. Віти так і гнулись під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту-ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти, хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила сумежно з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це в матери. Матері часто доводилося счиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказв:

— Якби вони не були такі вбогі, то може не були-б і такі злі.

— Як-то?—спитався Грицько.

— Так,—одказав батько,—як живеш не доідаючи що-дня та б'єшся, як риба об лід, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів. Йому здавалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік не вбогий, і через те Грицько недостатків не знав. І Грицько згодився з матір'ю і подумав:

— Ні, вони злі.

І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не любляли і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди і зупинився. Він подумав:

— І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій садок єсть.

Семен почув, що хтось іде, озирнувся і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові просто в вічі. Погляд його був сердитий.

— Чого-ж ти?—промовив Семен нарешті.—Може битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав:—Ба, який злий!—і промовив:

— А ти чого поліз у чужі вишні? Хиба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно! Не дуже то й рясно... Мати не дають їсти—кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... Ато, кажуть, саме рам'я на нас таке, що й люди...

Хлопець зненацька зупинився і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

— Не скільки я з'їв твоїх вишень—не дуже чіпляйся, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів.

— Хто? Ти?—запитався.

-- Я!

— Побачимо!—відказав Грицько і налагодивсь до бою.

— От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він оступивсь до тину й крикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилася біля тину. Обличчя в неї було бліде, змучене, а тепер усе так і пашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь?—скрикнула вона на Грицька.

— Я не нападавсь!—одказав Грицько.—Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилась, і її позападали очі так і занялися:

— Не займай!—скрикнула вона.—Ба, вже й бити налагодивсь! Ссь тільки ступни—так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матери, промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! я тобі дам!—кричала Семенова мати, показуючи кулака.—Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувся і пішов. Він не любив заводитись і не задержуватий був. Мовчки покривсь у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумавсь:

— Піду я краще до річки—там сяду над кручею та й їстиму. І їстиму, і дивитимусь—так гарно дивитися, як вода біжить. А потім скупаюся. Тільки самому погано—невесело купаться. От якби ще хто!

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вміє—що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як пливати наввипередки або пірнати—хто далі випірне.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори і спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна—тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявся кидатись у глибінь: випливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій бриль з вишнями. Він задививсь на хвилі, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матери в своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати в Грицька

він не наслідювавсь ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки заздро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові:

— А що якби зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?

І він не думав довго, а зараз-же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась, і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала:

— А ну, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця—чи не шубовстане він у річку?

Але зараз-же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але не добре націливсь—ухопив не за бублик, а за руку. Семена це розлютувало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточивсь, не вдержавсь і посклизнувся у кручу ногою. Він ухопивсь за бур'янину, але бур'янина вирвалась, і Семен з розгону шубовстнув у воду.

Страшний скрик розітнувся позад Грицька. Він побачив Семенову матір—вона бігла до річки, кричачи, як несамовита:

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силкувався не топати, держатися на поверсі, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

— Лишенько моє!.. горенько моє!.. Сину мій!.. Рятуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив, і що в його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на Семена за це. Ту-ж мить він побачив, як Семен шубовстнув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув:—А що! оце тобі, щоб не бивсь!—А через мить уже все зрозумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додолу, і сам Грицько як був, у одежі, шубовстнув з кручі в воду. Він випірнув зараз-же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

— Не тягни мене! Тільки держись за мене!—крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув у його руку і поплив. Семен учепивсь Грицькові за сорочку.

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледви плив. Хвилею відносило його від берега. Кільки разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг.

Грицькові ноги почали спускатися униз. Семен був важкий, як камінюка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту-ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обрятувало. За яку хвилину він уже вхопився за камінь, ще стирчав під кручею.

Що далі було — Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько, ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся:

— Хвала богові!—промовив батько, а за їм і люди.

— Ну, хлопче,—добрий з тебе козак буде, моторний!—похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту-ж мить Семенова мати підбігла до Грицька і, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі міцно поцілувала, промовивши:

— Дай тобі, боже, усього.. усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий, змерзлий Семен.

.

Того-ж таки дня Грицько,—згадуючи про те, що поцілувала його Семенова мати, подумав собі:

— Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим така сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та голодний. І чого я, дурний, не

відав йому того бублика?—подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном того бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у їх із Семеном ні спірки, ні сварки ніякої ніколи не було...

1890

с. Олексіївка
на Харківщині.

У К Р А Л А.

Тільки вчитель увійшов у клас, зараз побачив, що там робиться щось непевне. Школярки та школярі юрмою оточили когось і про щось палко й голосно гомоніли. Гомін був неласкавий, сердитий. Зрозуміти поки нічого не можна було. Чуть тільки було, що на когось діти сердились, комусь докоряли.

Зараз-же дехто побачив учителя і почулось проміж дітьми:

— Василь Митрович прийшов... Учитель прийшов. Діти стихли і всі повернулись до вчителя.

Учитель підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас діється?

Усі мовчали, стоячи колом біля однієї парти. На тій парті сиділа Олександра.

Олександра була школярка першого року, дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл. Її біляве, все у веснянках, обличчя було біле, як крейда. Вона вхопилася руками за стіл, мов боялася, що її тягтнуть кудись силоміць.

Учитель ще раз спитавсь:

— Що тут у вас сталося?

Озвалась Пріська,—подруга й товаришка Олександрина. Батько її був у економії прикажчиком. Пріська була дівчина сита, добре годована—вона завсігди приносила з дому гарну їжу: періжки, перепічки, коржі то що. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися. Вона й тепер, осміхаючись, загомонила:

— Та Олександра...

Пріська почала і засміялась не доказавши.

Учитель спитавсь:

— Що Олександра?

— Украла в мене хліб!—доказала Пріська і зовсім зареготалася, і її нерозумні сіро-сині очі з сміху аж сховалися за ситими щоками.

Ця звістка дуже вразила й здивувала вчителя. Такого в школі ще не було. Учитель знав, що деякі з дітей ще дома, перш, ніж у школу почали ходити, були де в чому грішні, але в школі поки ніхто в гріх не вскакував. На Олександрю він теж ніколи нічого не думав. Вона була просто дівчина боязька—мабуть налякав її батько п'яниця.

Учитель глянув на Олександрю й спитавсь:

— Олександрю, правда цьому?

Вона мовчала і сиділа непорушно, як кам'яна. Учитель зрозумів, що Пріська казала правду. А Пріська вже не мовчала й торохтіла:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами—так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, вхопила хліб та й побігла з школи в двір, та зайшла

за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. Не кажи, каже, вчителю, я тобі малюнок дам..

Учитель ще раз спитався:

— Олександр, правда цьому?

Але й тепер Олександра мовчала і сиділа непорушно. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

— Та що там її питаться? Хиба й так не видно, що правда. Бач що вигадала—красти! Її треба прогнати з школи!

Школярі загули:

— Треба! треба!

Учитель сказав:

— Чому-ж це так?

— А тому, що вона краде, а ви або ми на кого іншого думатимемо по-дурному.

Інші казали:

— Це нічого не можна буде й положити в школі, якщо крастимуть.

— А хиба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть,—додавали треті.

Учитель сказав:

— Ось що, дівчата й хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А може воно й не так було? Треба послухати перше, що Олександра скаже.

Той таки великий школяр почав був знову:

— Та що там слухати, хиба й так не видно?..

Але його зараз-же спинено:

— Цить! Василь Митрович правду кажуть. Вже-ж треба знати, що вона сама скаже.

Усі обличчя повернулися до Олександри, усі очі вступилися в неї. Всі дожидали від неї слова. Але вона й тепер сиділа, мов скам'янівши. Вона сховала голову між плечі й прищулилась, неначе сподівалась, що її ось-ось ударять, хоча знала, що в школі не б'ються.

Учитель спитався:

— Що-ж, Олександро? Кажі—ми ждемо.

Мовчить. Учитель знову:

— Не думай, що ми всі хочемо нападатися на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може це ще й не так, як кажуть, та я й думаю, що не так.

Бліде обличчя в Олександрі зробилося відразу як жар червоне. Але-ж вона мовчала. А вчитель казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Приська якось помилилася, і що ти не винна.

Олександрине обличчя нахилилося аж до столу.

— Запевне то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти.

Голосне гірке ридання розітнулось у школі. Це плакала Олександра, припавши головою до столу. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко розплющилися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександрю. А вчитель казав:

— Не плач! Коли цьому не правда...

— Правда!.. правда!.. — скрикнула Олександра.— Я вкрала!

І вона заридала ще дужче. У великій класовій хаті

стояли шістдесят школярів мовчки, не ворушачись, а серед їх, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчина.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона трохи заспокоїлася. Тоді вчитель, сівши біля неї, спитавсь:

— Нащо-ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюпилась. Учитель бачив, що сказати те, через віщо вона це зробила, їй так само важко, як було важко признаватися. Та вона перемогла себе. Кілька разів вона починала казати, ворушила губами, але зупинялася. Нарешті промовила:

— Я їсти хотіла.

— Хиба ти дома не їла?

— Не їла.

— Чому?

Вона знову змовкла і... зовсім несподівано вп'ять згридала.

— У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого.. не приносять з волости... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень...

І більше вона нічого не могла сказати за слізьми.

Давно був час починати вчиття. Учитель тихо взяв Олександру за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлася. Як повернувся він у клас, то з десяток рук простяглося до його і в кожній руці була якась їжа.

— Натє! дайте їй! хай попоїсть!

Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих, ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти

надавали, і поніс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плакала. Він, скільки міг, розважив її, а сам пішов у клас і звелів співати молитву перед початком науки.

Як заспівали молитву, він непомітно ввів у клас Олександрю...

* * *

Олександра після цього довго соромилась глянути учителеві в вічі. Але ні він, ні школярі ніколи не нагадали їй про те, що було. Та й не треба було їй нагадувати. З того часу вже ніщо не могло спокусити її. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти—такого, що з дому приносять. Але вона зрідка бере, хоч і часто сидить на сухому хлібові. Цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною і чесною дівчиною.

1891.

с. Олексіївка
на Харківщині.

К А В У Н И.

Те, про що кажу, робилося в невеликій убогій хатці. Там сиділа мати-вдова та її син Санько, хлопець років семи. Санько сидів на лаві й скиглив:

— Ну, мамо, ну дайте чого добренького попоїсти! Дайте! Хочу!

А мати казала:

— Та де-ж я тобі візьму і чого-ж я тобі дам? Он хліб є.

Але Санькові хліба не хотілося:

— Шо хліб! Хиба його вгризеш? У мене аж зуби після його болять, бо давній. Якби сальця!

— А як і того давнього не буде?—спиталася мати. Санькові це не сподобалось:

— Не буде? Ви все кажете так, що не буде! А що-ж мені робити, коли я сала хочу?

Малий Санько надув губи і сердито одвернув обличчя від матери в куток. Там павук снував туди й сюди свої мудрі мережки. Санько забув на хвилину про сальце, зацікавивсь і став глядіти на павука. Та він глядів не довго. Їсти таки хотілось, і Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця!.. А ви все не даєте!... Он

Грицькові дає мати що-разу та ще й такий великий шматок.

— Так то-ж багаті люди, синку.

— Хиба що, як багаті? Ви все не даєте.

Мати рада була-б сина задовольнити, та не мала чим. Йй надокучило те скигління і вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш їсті,—бери що є та й їж, а не вередуй і не скигли мені!

Санько змовк. Похнюпивсь, узяв з столу сухий окраєць хліба і разів зо два вкусив його своїми білими зубами. Та не їлося. Положив шматок знову на стіл і вийшов з хати. Трохи постояв біля порогу, подумав... Куди-б його піти?...

А! надумав! Вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у горід, а з свого городу—у Стецьків. Стецько—це був його товариш. З городу—у Стецьків двір. Сіни в хаті були відчинені,—Санько увійшов туди. З хати озвалася тітка Мотря, Стецькова мати:

— Хто там?

— Це я.

— Та хто-ж?

— Нехай Стецько вийде.

— Нащо?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз вискочив сам. Мати була grimнула на його:

— Та куди-ж ти біжиш? Стривай!

Але це було даремно, бо Стецько з Саньком уже поспішилися втекти з двору.

Там, на Стецьковому городі, самото, поміж огір-

ковим огудинням та картопляними кущами, стояла стара груша. Під тією грушею посідали хлопці і почали розмовляти. Білявий Санько казав чорнявому Стецькові:

— Знаєш шо? Ходім на баштан до діда Кучми.

— А чого?

Санько тільки крутнув головою:

— От який чудний—чого! Кавунів рвати.

Стецько замислився. Кавуни—то така добра штука, а він їх ще й не куштував цього літа. Але-ж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! Як піймає, то й шапки позніма. А Стецькові батько купив недавнечко новий картуз. Шо, як зніме?

Санько почав умовляти:

— Ну чого думаєш? Та ми так проліземо, що Кучма й не чується. А кавуняччя в його яке! Так черева проти сонця й повивертало! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний!

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука. Стецько підскочив з землі і промовив:

— Ну, то як-же? Зараз?

Санько й не думав ждати. Мати сала не дали, то кавуном поласувати.

— А звісно—зараз. Ходім!

І товариші побігли.

II.

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, одставний салдат, умів пильно доглядати хазяйського

добра. Але Санько його не лякався, то й Стецько забув про ляк.

Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під їм був баштан. Поки лежали під кущами і виглядали, чи не видно де Кучми.

— Він тепер спить мабуть,—догадувався Санько,—пообідав та й спить. Нищечком та стиха поліземо рачки до кавунів, а тоді котом, котом їх,—та й повикочуємо сюди.

Стецько був не такий сміливий, як Санько, тим думав инакше.

— А як не спить, а де в бур'яні причаївся та й дивиться на нас? Скоро ми на баштан, а він до нас.

А Санько впевняв:

— Та й чудний-же ти! Ну чого він тепер буде в бур'яні? Адже тепер опівдня, душно,—усі діди на баштанах по куренях сплять. Ну, лізьмо мерщій! Ти глянь, кавуни які!

Кавуни й справді були гарні, їх білі та рябі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколішки. Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашурхотіли огудинням. Спершу тяглися довгі й товсті пліті з величезних гарбузів, вони стягою обходили увесь баштан з країв. За їми починалися кавуни.

— Ну, рви!—зашепотів Стецько, як Санько перший доліз до їх.

— Стривай! Це малі—он більші!—одмовив Санько.

І він поліз далі, ведучи перед. Але Стецько вхопив його за ногу.

— Не лізь далі!.. побачать!.. Рви тут!

— Не побачать! лізь!—командував пошепки Санько, випручуючи ногу у товариша з рук.

Але Стецько таки здорово боявся і казав, уже мало не плачачи й голосно:

— Я не хочу далі!.. я вернусь...

— Цить! почують, то й справді піймають!—лякав його Санько і знову сміливо поліз наперед. Стецько не знав що робити. Лізти далі—страшно, але й назад боявся вертатися без Саньки. Він подумав трохи і поліз далі. Огудиння знову зашелестіло.

— Фю-і-і!.. фю-і-і!..—гостро розітнулося над хлопцями в повітрі. Вони відразу ззирнулися. Обидва були білі, як крейда.

— Фю-і-і!... фю-і! фю-і!..—знову різало повітря якесь гостре свистіння.

Перший Санько догадався, що воно є, і шепнув, важко віддихуючись:

— Кібець.

Над їми в повітрі справді ширяв хижий кібець, гостро й пронизувато свистячи.

От і кавуни. Санько зірвав що-найбільшого і покотив до Стецька.

— Коти!

Далі другий.

— Буде, Саньку, вже буде!

— Ще цього здорового.

Вирвали ще й здорового і тоді почали котити по баштану назад, плазуючи, як і перш. Кавуни часом плутались у огудинні, але котилися. За кільки хвилин

хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло його.

— Ну, тепер добре! Оце так кав...—почав був пошепки Санько, але остання половина слова увірвалась у його з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали, затаївши духа: недалечко від їх чулася хода та гомін. Товстий старий голос питався стиха:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалечко від цієї осики.

— Боже! це-ж нас піймають!...—подумав Санько і, штознувши Стецька у бік, шепнув:

— Лежи як мертвий!

А Стецько й справді мов умирав: дух йому перехопило, горло стиснуло, серце затріпалося і змовкло,— наче вмерло; голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його салдатські вуси так і уявилися хлопцеві. Йому здавалося, що Кучма вже його хапа. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг.

Дід Кучма з своїм товаришем уже поминули були хлопців, як зненацька почули позад себе крик. Озирались і побачили, що Стецько тікає. Вони кинулись за ім.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучм'яні руки вже сягали до його спини. Почував, що гине, і скрикнув з усієї сили:

— Це не я! не я! то він!

— Ге, тут і другий є!—скрикнув Кучма і озирнувся, а за ім його товариш. З цієї мити скористувався Стецько і вскочив у гай. Кучмин товариш погнався за ім,

але зачепився за кущ і впав. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер йому не страшно було, і він, не так уже поспішаючись, добіг додому.

А тим часом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришеві, повернув до Санька. Він йому не дав утекти і зараз-же вхопив його своїми товстими здоровеними руками за волосся, скрикнувши:

— А, ви красти! От я-ж вам дам! Я вас навчу красти!

Санько рванувся з рук.

— Ге, тікати хочеш! Ні, хлопче, не втечеш від мене!—мов загарчав над їм Кучма, і його руки ще болячіше скубнули хлопця за волосся. Санько заплакав.

— Ба, тепер плаче! А красти вмієш?

І товсті руки без жалю почали скубти його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручався, але даремно.

— Утік!—сказав, вертаючись, другий чоловік.

— Шкóда! Ну, та дарма: цього піймали, то знати-мем чий і той,—тоді до батька підемо. Чуєш ти, бісеня,—чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець утік?

Відмови не було ніякої. Кучма розсердився.

— Кажи, чії ви, а то кропиви дам!

Усе тіло в Санька трусилося з недавнього болю та з переляку, на очах стояли сльози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш ти?

Санько трохи розтулив губи і промовив одно слово:

— Ні.

Кучма розлютувався:

— Ач, яке забісоване! А ну, Опанасе, бери його!..

Санько глянув на своїх учителів.

— Дідусю, голубчику! пустіть мене! Йй-бо не буду, ніколи не буду! Пустіть!—почав благати Санько, обливаючись слізьми.

Але Кучма не зласкавлювався і відмовив:

— Не буду? Ні, перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже й просись. А ти чий?

Стецьків батько був сердитий. Як піде Кучма до його, то спише він Стецькові спину батогом. Треба мовчати.

— Ти чий?—допитувався Кучма.

Санько подумав, що й цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матери... Мати не битимуть Санька, дак Кучма лягатиме матір. І Санько мовчав.

— Ну й чортеня! — скрикнув Кучма розсердившись!—А дай лозини!

Дві дужі руки звалили хлопця додолу. Гнучка лозина свиснула і врізалась у тіло. Як попечений метнувся Санько і скрикнув:

— Ой, дідусю, голубчику! пустіть!

— А скажеш, чий ви?

Санько мовчав. Лозина знову різнула його.

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини,—як ножем ріже!

— Дідусю, простіть!

— Скажеш?

— Ні..

— А, дак ти так! Бий! Бий дужче!

Лозина почала шмагати. Санько пручався, борсався з нестерпучого болю, але мовчав.

— Скажеш?

Санько нічого не казав, а лозина все шмагала та шмагала.

— Скажеш?

Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з болю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворухиться. Тоді Кучмин товариш злякався:

— Ти глянь,—чого він як мертвий?

— Ат... зомлів хіба...—відмовив Кучма байдуже, але й сам він злякався.—Полежить, то прочумається. Ходім, Опанасе!

Але Опанас не йшов.

— Стривай, я водою на його бризну.

Опанасові жалко стало хлопця. Він ухопив його й поніс до озерця, що було недалечко в гаю. Бачивши це, Кучма пішов собі до куреня.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на його водою. Те бризкання відживило Санька і він розплющив очі. Опанасові стало чогось ніяково дивиться йому в вічі, він пішов за Кучмою, думаючи:

— Тепер уже й сам устане.

Санько й справді встав, але не скоро,—аж над вечір повернувся додому. Тіло побите боліло нестерпуче.

Він три дні вилежав хворий дома і тільки четвертого вийшов на вулицю...

Того-ж дня він зустрівся з Стецьком.

Побачивши його, Стецько похнюпився. Санько тільки промовив:

— Ех, ти!..

Стецько насупився і побіг додому.

Але трохи згодом хлопці знов поладнали, тільки вже Санько не звірявся так на Стецька, як перш...

1891.

с. Олексіївка
на Харківщині.

ПАВЛО ХЛІБОРОБ.

Легенда.

I.

Дуже давно в убогій слободі жив хлібороб Павло. Змалку ще ввійшла йому в душу Христова наука. Парубки по вулицях з дівчатами гуляють, а Павло святу книгу в руки бере та читає, читаючи душу свою насищає небесним словом. Не прихилилось у його серце до світового, людського, а прихилилося до небесного, божого. Шукав-же він найбільше правди господньої, клопотався про те, як на світі жити, щоб догодити богові. І він думав так:

— Написано в книгах святих, як треба жити: що треба робити, а чого не треба. Написано виразно—зараз усе розбереш. А чого-ж люди не живуть так, як там сказано? Ну, нехай неписьменні люди може й не знають, а письменні? Адже вони читають про закон божий, а не слухаються того закону. Чого-ж це так? Мабуть це тим так, що написано в святих книгах, як треба поводитися з богом та з людьми і як не треба, та не показано, як-же саме це зробити, як того досягти, яким шляхом до його йти. Написано: люби ближ-

нього свого, як самого себе. А всяка людина така вдалася, що себе більше любить, ніж ближнього свого. Як же його так учинити, щоб самого себе переробити? Оцього й не показано! Тим люди хоч і знають божий закон, а додержувати його сили не мають.

Так думав Павло Хлібороб і довго з тією думкою клопотався та мучився. Ніяк він не міг розібрати, як це воно так, що слово боже дурно гине і ніщо не показує, як те слово до діла доводити—ніде ні в яких книжках про це не написано. А далі впала йому в голову така думка:

— А може цього й не покажеш у книзі, а можна тільки на людині показати? А може є такі люди, що вміють жити й живуть по правді божій, а від їх треба й усім учитися?

Дуже хотілося Павлові таких людей знайти, з їми поговорити і від їх навчитися.

Та тільки інше діло підходило Павлові. Він був парубок, і було йому двадцять років. Батька в його не було. Було ще дві сестри, від його старші, та заміж обидві повиходили. Мати казала синові:

— Стара вже я стала, синку,—не здужаю робити. Одружися, синку, візьми собі дружину любу, а мені дочку милу. Буде вона тобі хазяйствечко дбати, а мені своїм щебетанням душу звеселяти. Час уже тобі одружитися.

І сам те знав Павло, що час, та тільки не знайшов собі він досі дружини гарної. Скільки дівчат у їх у слободі було, а ні одна йому до вподоби не припадала. Та погодила йому скоро доля: їздив одного разу він до

млина в чужу слободу та й стрів там своє подружжя. По весні стрів, а в-осени звінчався. Раділа тому стара мати, та й не дурно. Гарна господиня вдалася з невісткою, а ще краща дочка старій матері, а ще лучча дружина своєму чоловікові. Прожила молода сем'я тихо та ясно рік, і знайшовся у Христі хлопчик Семенко, а ще за рік—дівчинка Наталка. Прибуває сем'я, та не на лихо, а на радість та на втіху батькові та матері та старій бабусі. Прибуває й хазяйствечко, бо де праця, там і прибуток. В хаті, як у віночку, і гарно в сем'ї ведеться.

Гарно та не вкрай. А тим не вкрай гарно, що не покидають Павла його думки. Дума він так:

— Гарно мені жити, а чи по правді я живу? Чи зароблю я ласки в господа милосердного? Звісно, я не обдурюю нікого, іноді кому й пособлю,—та хиба цього вже й досить? Казано по святих книгах, щоб не тулилася людина до світового добра, до багатства, щоб не жила для свого тіла, а жила для своєї душі. А хиба я так роблю? День і ніч клопочуся про своє тіло, бо клопочуся про хазяйство, а воно-ж усе тільки тілові, а не душі. А про душу клопіт хиба раз на тиждень буває—як у неділю до церкви підеш. Хиба-ж воно так можна?

Бачив Павло, що так не можна, а не знав, як саме треба. Довго мучився він, про це думаючи, та й заговорив про його з Христею, хотів порадитись. Христя здивувалася, а порадити нічого не могла. Вона сказала:

— Не знаю, що я тобі казатиму, чоловіче. Адже коли бог на світ людину пустив, то мабуть їй і Істи й пити можна, а на те й про хазяйство дбати.

Не вдовольнився з того Павло, пішов іще він до батюшки:

— Батюшко! Навчіть мене! Сказано: не живіть для тіла, а живіть для душі. Хотів-би я не жити для тіла, а жити тільки для душі,—кинув-би я й хазяйнувати, і все,—так хиба-ж це можна?

Каже батюшка:

— Не можна.

Питається Павло:

— Так що-ж мені робити?

Відмовля йому батюшка:

— Адже ти нікого не обдурюєш, убогим пособляєш, церкви не забуваєш—чого-ж тобі ще? Живи, як живеш! Не мудруй!

Пішов Павло додому, та не вдовольнився й з того, що від батюшки почув.

II.

Верстов за п'ятдесят од тієї слободи, де Павло жив, був монастир. Часто люди з тієї слободи в той монастир ходили. Ще змалечку хотілось Павлові там побувати, та не довелось за господарським клопотом. А цього року випало так, що весна була рання, а Великдень пізній: обробився Павло з весняною роботою та й пішов у монастир одговітись.

Прийшов він у монастир, почав ходити до церкви. Сподобалось йому дуже. Гарно в церкві повряджувано, співають так, що не знаєш, чи на небі, чи на землі ти. Розголубилася душа в Павла. Дивиться він на ченців: тихі вони всі та побожні. І дума він:

— Оці мабуть уміють жити по правді божій—от як-би від їх навчитися!

І де далі він про це думав, то все більше хотілося йому поговорити про це з ченцями. Довелося йому сповідатись у ченця ласкавого та прихильного. Павло виявив йому, що в його на серці було. Ніколи було про це ченцеві на сповіді розмовляти, то звелів він Павлові до себе в келію прийти.

Прийшов Павло, і багато вони розмовляли. Хвалив ласкавий чернець старенький життя чернече, рівняв його до життя янгольського і казав, що ніде в світі не можна дійти правди божої, тільки в чернечому житті. Падали ті слова Павлові на серце так, як іскри на суху соломку, і запалювали вони його до чогось нового. Потягло Павла до цього життя тихого, янгольського, до такого життя, що в йому правди божої дійти можна.

Пішов Павло з монастиря нехотя. Була тільки одна вірада, що ніс із собою книгу велику. Купив він її у свого старенького ченця, і було в їй пописувано життя угодників та преподобників, подвижників та пустинножителів.

Прийшов Павло додому та й не той зробився. Бай-дуже йому про господарство, мало й до жінки та до дітей говоре, а все дума про своє та книгу свою чита. Вичитує він у тій книзі, як подвижники спасалися, як своє тіло нехтували, мертвили, та за те душею богові догоджали. Поривалась і його душа до цього, і він думав:

— Господи! Як-би гарно було жити оце зараз у пустині, богові молитися та ні про який світовий клопіт не думати! А що, як-би піти?

Заворушилась у його в голові думка:

— Не спасеш тут своєї душі за клопотом щоденним. Піду я в монастир, або куди в пустиню—буду спасатися.

З рік він держав цю думку в своїй голові і не знав, що йому робити. Бо як подума про те, що він тільки для тіла свого живе, то так його нудьга й обійме; а як подума, що доведеться йому і жінку, і дітей покинути, то з живого жалю серце розривається.

Прийшла знову весна, прийшов і піст. Пішов Павло знов у монастир. Іде він і дума собі:

— Не вернусь!

Жінці й матері каже:

— Оттоді мене дожидайте!—а сам крадькома свою книгу з собою взяв, дітей нишком поблагословив та й пішов.

Прийшов він знов у той таки монастир, та не зостався надовго, бо знав, що там його знайдуть. Одговівся він тут, як і торік, та й пішов далі. Прийшов у другий монастир:

— Прийміть спасатися!

Отець ігумен подивився на Павла, розпитавсь його про все та й зоставив у монастирі за послушника.

Живе Павло в монастирі...

Живе так, що і встаючи, й лягаючи, й роблячи, бога з думки не спускає. А встає він раніше за всіх і лягає пізніше за всіх; яку роботу треба зробити,—то де важча вона—там і Павло; а вночі не все спить, а більше богу молиться, а коли й спить, то просто на долівці, нічого не стелючи, а в голови камінюку кладе.

Проминув місяць так і другий,—зблід Павло, знесилився. Та про те йому байдуже. Не боїться він ні праці важкої, ні несили тієї. Знає він, що все те за-для бога він робить, всим тим богові він догоджає. І любо Павлові на серці, любо та гарно...

Гарно, та не вкрай... Не вкрай тим, що вже почав Павло дещо помічати. І те, що він поміча, не дає йому спокою.

Як ішов у монастир він, то думав собі, що в монастирі у ченців життя янгольське. А як пожив трохи в монастирі сам, то побачив, що не так воно... Побачив бо він, що ченці живуть так само, як і всі інші люди, Так само грішать і словом, і ділом, і думкою...

Бачить це все Павло і не може з того вдовольнитися. І намислив собі так:

— Піду я з монастиря і житиму я в пустині сам. Так буде краще. Не спокушатимуся я там ні з чого, не судитиму там свого ближнього. А то тут тільки грішиш.

Як намислив, так і зробив і однієї ночі втік із монастиря.

III.

Було це давно, і було тоді багато місця вільного. Були степи широкі, а по їх мало хто й жив, або й зовсім ніхто не жив.

Пішов Павло таким степом, шукаючи собі місця захастного та такого, щоб люди про його не знали. Нездяво й шукав—другого дня вже знайшов. Був то яр глибокий, а в йому байрак. Зійшов Павло у яр і бачить:

посеред яру струмочок невеличкий протікає, а навкруги дерева всякі, а поміж їми й з овочем є: кислиці, груші, то що... Дума собі Павло:

— Оце й моє місце!

Почав він тоді по тому яру ходити і знайшов таке місце, що круча врівалася стрімко і стояла рівно, як стіна. Павло каже сам до себе:

— Викопаю отут у кручі собі печеру та й житиму.

І справді так і зробив.

З монастиря він узяв тільки хліба трохи і вже його поїв. Їсти йому хотілося дуже. Пішов він до кислиці,— струснув її, пішов до груші—і ту потрусив; натрусив трохи груш та кислиць, попоїв—і буде з його.

Тоді заходився робити. Копати не було чим. Вилонив собі він гілляку добру та й став тією гіллякою копати. Важка то була робота, бо хоч і не кам'яна була круча, а все-ж тверда, а ломака тупа. Увесь день копав Павло, а викопав мало. Увечері знову груш та кислиць попоїв і втомлений ліг спати просто неба на землі.

Тиждень копав Павло, поки викопав собі печеру. Як викопав, почав у тій печері жити.

Жити він почав зовсім по-новому. Він так сказав собі:

— Житиму тільки для душі.

Як сказав, так і зробив. Жив і дбав тільки про душу. Ні про одягу, ні про їжу він не думав. Їв груші та кислиці та корінці якісь викопував з землі. Одяжі ніколи не скидав.

Зранку й до вечора він моливсь або читав свою

книгу. В книзі він читав про пустинножителів та про подвижників, як вони спасалися. І як вони робили, так і він силкувався робити.

Тільки хоч і як він нехтував своє тіло, та все не міг його зовсім подужати. Мусив і про його дбати: мусив святи киследи, копати корінці, мусив спати. І думав собі Павло:

— Господи! Як то багато часу на все гається! І все по-дурному—замість, щоб молитися, а я за своїм тілом панькаюся. Щоб його зробити, щоб цього панькання менше було?

Почав шукати про це в своїй книзі і знайшов там, що тії пустинножителі мертвили своє тіло. Тоді дума собі:

— Так і я зроблю.

І почав своє тіло мертвити. Не лягає спати просто додолу, а насипле гостреньких камінців і на їх уже ляга,—це щоб не дуже довго спати. Або ввечері, як збереться комарів багато в байраці, скине сорочку та й стоїть по пояс голий. Комарі так і обсядуть його та вже кусають, кусають.

Боляче Павлові, але він на те не зважа, дума собі:

— Це все на славу та хвалу божу!

І радий він, що тим заробляє собі у бога спасіння.

Багато він ще всяких мук собі вигадував, щоб тіло своє мертвити і дуже радий був, що воно мертвилось, і все йому ще мало було.

Так проминуло вже літо. І спало одного разу Павлові на думку:

— А що я взимку їстиму, як ні корінців, ні кисллиць та груш не буде?

Злякався він спершу, а потім дума собі:

— Це-ж гріх, що я про своє тіло дбаю. Хай буде, як бог дасть!

І не став про це думати.

Коли так ізгодом трохи, днів через кільки, прокидається вранці—аж у його перед печерею хліб на траві лежить. Спершу Павло зажурився:

— Це-ж,—каже,—люди недалечко є.

А далі подумав собі:

— То що? Це мені бог од тих людей поміч на зиму посила.

Заспокоївся Павло і почав той хліб їсти. І з того часу, мало не що-дня, то хліба, то того, то сього хтось і принесе йому. Трохи згодом довідався Павло, що недалечко слобідка маленька була. То з тієї слобідки якісь побожні люди помітили, що чоловік спасається, та й почали потай до його хліб та й иншу їжу носити.

IV.

Перебув Павло рік у тій печері. Про їжу він не дбає, бо то в лісі що знайде, то люди добрі принесуть; про одержу так само не дуже дбає: приніс йому хтось кожух старенький на зиму,—він у тому кожусі й зимував. Не мав він чого иншого робити, тільки молився. І молився до кривавого поту, думаючи:

— Господи! всього себе віддаю на молитву тобі, на хвалу тобі! Невже-ж не догодю тобі своєю жертвою?

І знов ще щиріше молився та все своє тіло мертвив

та мучив... Проминув так ще рік, другий, а там третій... Схуд, висох Павло, волоссям заріс, очі так і блищать— тіло немощне, та душа силу має. І ото надумався він одного разу:

— Три роки вже сидю я тут у печері: день і ніч бога славлю, спасіння собі заробляючи, а не знаю ще, чи догодив я тим богіві. Як-би мені про це довідатися?

Читав він по книгах, що подавав господь бог улюбленцям своїм ознаки про ласку та прихильність свою. І згадав він, як читав у своїй книзі про одну святу, що вона так богіві догодила, що змогла по воді йти, як по сухому. Дума тоді Павло собі:

— Господи! Якби мені така ознака!

Що більше дума про це, то все більше бажає душа його зазнати тієї ознаки від бога. І день, і два так думав, довго мучився думками, спокою не маючи, а далі таки зважився:

— Що бог дасть!

Протікала недалеко річка невелика. Намислив Павло піти до тієї річки...

Три дні й три ночі молився він, не сплячи й крихти, а четвертого дні вранці пішов до річки. Прийшов до берега, став навколішки, зняв руки до неба та—

— Господи!—каже,—якщо моя молитва була тобі вгодна, якщо я тобі догодив, — то подай мені свою ознаку, зроби, щоб я по воді пішов так, як по сухому!

Припав Павло до землі, тоді встав. Річка перед їм блищить, мов срібло сяє... Радісно в Павла на серці, дума:

— Ось зараз господь чудо своє проявить!

Зійшов з берега, ступнув у воду раз, удруге—не держить вода. Господи! що-ж це? Він далі йде, аж по груди ввійшов—не держить вода!..

Як неначе його громом ударило! Похнюплений, понурений, безсилий вернувся він у свою печеру та й заснув відразу як мертвий...

Прокинувся Павло другого дні пізно і став думати:

— Не догодив я богові! Мало в мене було від душі бажаннів, а багато було бажаннів од тіла. Мало було в мене щирости, дуже я себе жалів.

І почав Павло з того часу ще дужче своє тіло мертвити. То себе мучив, а тепер уже просто катує. За тим катуванням, за тими муками та за молитвою мало коли й одпочинок мав. А їсти став удвое менш. Проминуло так ще три роки, і хочеться Павлові знов у бога ознаки попрохати, і боїться він.

— А що, як і тепер знову так?—дума.—Та вже як господь милосердний схоче, а піду, впевнюся.

Пішов знов до тієї річки. Молився перед тим уже не три дні, а шість день і шість день нічого не їв. Тоді пішов і... знов поняла його вода!..

Ніколи ще так тяжко не було Павлові, як тоді, як він удруге вертався без ознаки божої до своєї печери. Він молився, благав бога, щоб послав йому смерть, але смерть не йшла. Мусив жити. А жити, ж то було тяжко!

Але потроху надія знов прокинулась у його в серці.

— Дуже я согрішаю,—так він собі думав.—Святії отці по двадцять, по тридцять років богові служили і годі тільки ласки та ознаки божої зазнавали, а я так

скоро хочу. Служитиму богові ще три роки—може тоді бог милосердний та праведний подасть мені свою святу ознаку, що роблю я так, як треба.

І знов Павло жив у печері, знов спасавсь, і так проминуло ще три роки. А як проминуло ще три роки, то дев'ять день постував та молився Павло і десятого дня вранці пішов до річки. Ступив він у воду,—не здержала його вода і поняла його знов. З великого жалю та з одчаю скрикнув Павло:

— Прийми, боже, мою душу!

Тієї-ж мити він став був потопати і заплеснуло його хвилею. Але не дав бог йому загинути: сам не знаючи вже, що робе, почав Павло пливти і вплив на беріг. І як вплив—упав і зомлілий лежав.

Так лежав він довго, аж поки сонце високо підбилося, угріло та обсушило його. Прокинувся тоді Павло, озирнувся і нічого спершу не зрозумів, де він і що він. Аж далі чує, щось стогне. Устав Павло і бачить: недалечко лежить чоловік і стогне. Підійшов до його Павло, подивився: чоловік ще молодий, але поранений та знесилений. Обняв жаль душу Павлові. Ухопив тоді він пораненого та й поніс до себе в печеру, дивом дивуючи, відкіль у його така сила взялася, що так легко він його несе.

V.

Поранений був непритомний. Почав Павло йому рани оглядати і бачить: рани не страшні, а тільки крові дуже багато зійшло. Пообмивав Павло рани, позав'язував та й сів біля пораненого й дожидає, поки

він до притомности дійде. Дивиться Павло на бліде пораненого обличчя, прислухається, як він важко диха, дума собі:

— От,—не дай боже,—чоловік умре!

І такий жаль стиснув серце Павлові, що, здається, зараз-би віддав своє життя, аби тільки ця невідома людина не вмирала. Коли гляне, аж поранений очі розплющив, дивиться на Павла і щось губами ворушить, сказати хоче, та не вимовить. Нахилився Павло йому до вуст ухом і чує, що питається поранений:

— Де я?

Каже Павло:

— У доброго чоловіка. Дасть бог, тобі пособимо.

Нічого не сказав поранений, тільки глянув так удачно на Павла і знов затих, та й заснув. Довго він спав і прокинувся аж увечері. Тоді розповів Павлові, що він їхав степом, і напали на його розбійники степовії, пограбували, коня відняли, а його, пораненого, серед степу кинули.

Почув те все Павло і почув, що ще більший жаль до цієї людини ввійшов йому в серце. Почав Павло, як умів, його доглядати, гоїти. За тиждень, чи за півтора рани в хворого позатягало, і він міг навіть сидіти, але ходити ще не здолав. Одно тільки горе було Павлові: їжі в його не ставало. Ні кислиць, ні груш, ні чого іншого в лісі не було, а тієї їжі, що добрі люди приносили, не вистачало на двох. То віддавав усю ту їжу Павло своєму хворому, а сам увесь час тим тільки живився, що якісь корінці з землі копав та їв. Та й хворому треба було більше їжі, і він голодував. Намислив

Павло віднести хворого в слободу, щоб було йому що їсти. Сказав про це хворому, той зрадив.

Узяв Павло хворого, посадив собі на плечі й поніс. Слобідка була за річкою. Павло знав брідок, і на той брідок пішов. Безпечно річку перейшов і поніс хворого до слободи. Увійшов у слободу, підійшов до однієї путящої господарської хати і зразу-же в дворі стрів господаря. Спустив Павло хворого з пліч, положив додолу та й каже:

— Так і так! Прийміть пане господарю, та потурбуйтеся. А я вам за все відроблю.

Не хотів чоловік того відробітку, та намігся Павло і робив хазяїнові за наймита, аж поки видужав хворий. Дуже дякував хворий Павлові і казав:

— Не знаю я нічого, чим за твою, чоловіче божий, послугу міг-би я тобі заплатити.

Але Павло йому сказав:

— З того часу, як привів мене бог у це місце, ще ніколи не було в мене так ясно на душі. Ото-ж мені заплата.

Попрощалися вони і поїхав той додому, а Павло пішов у свою печеру.

Дійшов Павло до річки, сів над нею та й став думати. І згадалось йому, як він хотів перейти її по воді і як його безнадійність така обняла, що й смерті бажав. Тепер-же не було ніякої безнадійности, а було ясно, радісно, весело. І так хотілося Павлові ще зустріти якого безщасного, бездольного та й пособити йому, поклопотатися про його. Оце здавалося тепер Павлові

великим ділом, а те, щоб річку по воді перейти—стало здаватися малим. Думав собі Павло:

— Чи то-ж можна, щоб за для мене самого бог світ свій переміняв—з рідкої води щоб тверду робив? Та й нащо мені воно? З його тільки муки мені були, а от тепер уже його не хочеться, то й нема тих мук, а радісно та весело на душі, і не вмирати хочеться, а жити та служити, поки сили, людям по-братерському.

Довго думав так Павло, і чула його душа, що не так він жив досі, як треба, а чим саме не так,—не розумів іще. Тихий вернувся він додому, сів на камінюці коло печери і тільки сів—заснув зараз. І сниться йому, наче приходить до його хтось ясний та й каже:

— Павле! чи зрозумів еси ознаку цю?

Придивився Павло, аж то неначе батько його покійний.

І наче каже Павло:

— Ні, тату, але як скажете мені, то зрозумію.

Тоді сказав йому батько:

— Дитино моя! Нащо забув еси, що віра без діла мертва єсть? Дев'ять років ти себе мертвив та молився, щоб показати богові, що маєш віру. І ти прохав ознаки, і ознаки тобі не було, бо не робив ти ніякого доброго діла. Гарна твоя молитва була, а діла твої злі були. Покинув ти матір стару і не догледів її при старощах її, засмутив її вік похилий. І покинув ти жінку з малими дітьми на гірке бідування. Покинув діло громадське, що всі його робити повинні. І тут дев'ять год жив і дев'ять год треба було другим людям на тебе робити, щоб тебе прогледувати. Це діла злі. А треба богові

діл добрих. Ти мертвив своє тіло, а забував, що без тіла ніякого діла ти зробити не можеш і догодити богові не можеш. Як-би тіла не треба було людині, то бог не дав-би його. А коли бог його дав, то повинні люди його дар шанувати.

Упав наче Павло до ніг батькові, і сказав батько:

— Дитино моя! чи зрозумів еси тепер ознаку ту, що в душі тобі дано: тихість та спокій, та радість? Чи зрозумів ти ці слова: віра без діл мертва є?

Скрикнув Павло:

— Зрозумів, тату!

Тоді сказав батько:

— Иди і роби так!

Ту-ж мить покинувся Павло і бачить: нікого нема. Устав він і щиро подякував богові і того-ж дня пішов із тієї печери. Вернувся він додому і побачив, що мати його вмерла, жінка його бідувала вельми, а діти вже позростали. Радів він велико, раділа жінка й діти, що знову звів господь їх до купи. Зостався Павло жити дома і робив він усе, що треба було робити господареві хліборобові і ніколи не забував, що віра без діл мертва єсть. Дав йому бог життя довге та гарне і смерть тиху та спокійну. Вмер він серед своєї сем'ї й серед своїх сусідів. І вся сем'я й чужі люди гірко його оплакали, бо люблено його за добрі діла його...

1891. V. 7.

с. Олексіївка на Харківщині.

З М І С Т.

	стор.
- Грінченко. Акад. С. Єфремова	5

Оповідання Б. Грінченка:

1. Чудова дівчина	23
2. Екзамен	26
3. Без хліба	37
4. Сама, зовсім сама	55
5. Сестриця Галя	76
6. Дядько Тимоха	88
7. Ксеня	100
8. Хата	120
9. Непокірний	147
10. Нелюб	164
11. Зустріч	180
12. Каторжна	192
13. Серед чужих людей	208
14. Байда	230

	стор.
15. Олеся	242
16. Грицько	252
17. Украла	261
18. Кавуни	267
19. Павло хлібороб	277

